।डीय।

व्याडि परिभाषावृत्तिः

परिभाषासूत्राणि च

१५०

४२ पत्राणि

नं: १५०

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ अथ परिभाषासूचनं व्याख्यास्यामः अथेत्ययमधिकारार्थः
परिभाषासूचने शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यं यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः इयमस्मिन्सू-
त्रे सिद्धेयमस्मिन्सूत्रे सिद्धेति किंकारणं अत्र हि ज्ञातपरिभाषः स्वयं शास्त्रं प्रतिपाद-
यितुं समर्थो भवति सत्ताव ज्ञातपरिभाषो भवति अतो व्याख्यानं द्रष्टव्यं तत्रादितए-
वतावदियं परिभाषा भवति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति क्व पुनरियं परिभाषा ज्ञा-
प्यते ब्रह्मभ्रजातिसूत्रे कथं कृत्वा अत्रेहि राजभाजशब्दौ पीठ्यते अत्र हि राजशब्दग्र-
हणं स्यादिति अतो राशब्दः पठ्यते अस्याः परिभाषायाः प्रसिद्ध्यर्थं अर्थवतो ग्रहणे नान-
र्थकस्येति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किमिति इमौ ह्यौ भ्रा-
जशब्दौ अत्रैकः फणादिषु पठ्यते त्योर्यं चादिषु फणादिपठितस्य ग्रहणं यथा स्याव-
अर्थं चादिपठितस्य ग्रहणं माभूदिति तस्य चाविभाजितं भवति इदं तर्हि ज्ञापकं दया- १
यासश्चेति असिग्रहणात् कासेः सिद्धे यत्कासिग्रहणं करोति एतदस्य ज्ञापकं अति

प्रसंगनिवृत्त्यर्थं तत्स्यात् एवं सति नाहं प्रकारग्रहणमपि प्राप्नोति कासग्रहणान्नदोषो

भवति इदं तर्हि अयंग्रहणात्सिद्धे दयग्रहणं प्रत्युक्तं तदपि अयदयपयमयचयतन

यप्रकारग्रहणनिवृत्त्यर्थं इदं तर्हि ज्ञापकं स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति अवद्रूपग्रहणं

करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अस्मिन्सूत्रे रूपग्रहणं न कर्तव्यं स्वं स्वं शब्दस्यैव सिद्धं न हि

शब्दस्य स्वमस्त्यन्यदतो रूपात् पश्यति त्वाचार्यः अस्त्यन्यच्छब्दस्य स्वं किं पुनस्तत् अ

न्यदर्थः तेन रूपं गृह्यते अन्यत्र चार्थवान् गृह्यते नानर्थकः किं कृतं भवति अर्थव

द्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषा कर्तव्या भवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं काशेऊ

शब्दविशेषभूता इति प्रत्ययस्य संज्ञा न भवति इति सैषा परिभाषा निप्रसक्ता न यत्रेष्यते।

तत्र प्रतिषिध्यते न वर्णग्रहणेषु यदयं ऋदृमहि ङित्त्यैत्रेकं ङितं करोति अस्य किल

ङित्करणं विशेषणार्थं तच्च शकारमकारे परञ्जितिवह्यामः न च वर्ष्मि महयेरापि ङ्का।

कारस्याप्राप्नोति अर्थवत इकारस्य ग्रहणात् यच्चवर्ष्मो ह्यरिकारो ऽसावनर्थकः।

अनर्थकत्वादस्यनभवतिष्यति अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिसिद्धेसतियङ्‌ङ्कारं
करोति विशेषणार्थंतज्ज्ञापयतिवर्णग्रहणमिदमिति नचैषापरिभाषावर्णग्रह
प.भा. णेप्रभवति नचसामान्यग्रहणमेतत्स्यात् अर्थवानेकेऽस्त्वविभक्तेश्चेति अस्यचा
ह. कारोयथास्यात् लविषीयपविषीयनचात्रेष्यते यद्यपिनेष्यतेतथापिप्राप्नोतिनप्रा
२ प्नोति कथंयेङ्‌नश्तिइत्विशेष्यतेङ्‌नोयङिति यस्मार्थवानेकेसोङ्‌नोन्येषांचभ
वति तेननतस्यनभविष्यतिएवमपिपुष्टिषीयेत्यत्रप्राप्नोति अयंहिगाङ्कुटादिभ्यो
विङ्क्षिदितिङ्‌नित्क्रियते एवंनर्हिलस्येत्यतदपिवर्तते तेनविशेषणंक्रियतेकथंल
स्यङ्‌नोयइङितिनस्याकारोभवति सचेङ्‌ङ्‌नोयदिभवतीतितस्माज्ज्ञापनार्थमिदं
ङ्‌त्करणंनसामान्यग्रहणार्थंयद्येतज्ज्ञाप्यतेस्मिसङ्कुचेङ्ग्रशोमनीत्यत्रचऋवर्णग्र
हणे नचऋवर्णमात्रस्यभवति अत्रेष्यतेनैतदेवं अत्रैवेदंग्रहणंनऋवर्णस्य २
कथंज्ञायतेयदयंकिरश्चपंचभ्यइत्याह अत्रहियदिऋवर्णस्यग्रहणंस्यात्किरश्च

पंचव्याइत्यनेनवक्तव्योस्मात् किरादयोहिक्रस्वर्णानामत्रसर्वैरोवसिद्धं नैतदेवमर्थंन
नतावन्यछेरवर्णंग्रहणंकर्तव्यं एकाचइतिप्रतिषेधार्थं किरादीनामप्यार्थधातुक
मेवजागमः सनिग्रहगुहोश्चेतिउगंतानांप्रतिषिद्धःस्मिपूङ्रंज्वशांसनीत्यनेनवर्णा
ग्रहणेनपुनःप्रापितः स्नेर्वेतिवर्तमानइडुसनिवेतिविभाषितः तत्रइदंनित्यार्थंभव
ति यद्येवमेतन्नाप्रत्ययेनकर्तव्यंकिरश्चपंचभ्यइतिकथंक्रस्यसक्ताभितिवक्तव्यं तत्र
हिक्रकारग्रहणाद्धकारांतानांग्रहणंज्ञापयति नचकिरादयासर्वेक्रकारांताः ननु
चपंचग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वस्यैवक्रकारग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणमिति व
र्णग्रहणेचमतिर्हृस्वदुर्वेतिइसिद्ध एवंततोनचेदोमकृतंभवति नवर्णग्रहणेप्विवितिन
चैकेचनदोषाःसंति १ लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणं तस्यज्ञाप
कंकर्मगिरिभवःशिवस्यचखुकज्ञाविति विस्तकृह्रणं कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रोच्यतेयद्यं
शिवस्यचकिमर्थमिकारादिःक्रियते नचस्त्वैरवोच्यतेतज्ज्ञाप्ययमर्थः चित्करणंनकर्ता

प.भा.
वृ.
३

वंभवति एकाचश्चित्करणानर्थक्यं प्रत्ययस्वरेणाकृतत्वादिति कार्य्यसिद्धिः आर्द्धं
भविष्यतीतिइक्त्रुणावादेशमर्थमेषु कृतेषु सिद्धं भवति सत्यमेवैतत् स्वरेनदोषोभ
वति आर्द्धंभविष्यतीत्यत्र कृतेकस्य चादयश्चेति इस्मुजग्रहणेनग्रहणंनप्राप्नोति
किंकारणं नायमिस्यु चकितर्हि कः तुः नन्वायसिद्धं मर्थन्ययोः कृतयोरिस्भव
ति किंत्वश्यु रोणनप्राप्नोति किन्वात् नायंककारः कलर्हि खकारस्य त्वभूतो निर्दि।
श्यते एवमयमिस्यु भवति तत्र च सूत्रे इस्मुजगृह्यते तत्रापि सूत्रे इस्मुचावादयश्चेति
वक्ष्यामि अथवेदंतावदयं प्रष्टव्यो यास्मिन् णिविस्पिचिक्रियमाणेकस्य ग्रहणं स्यात्।
तावत्कीलिकस्यालंकृञ्वादिपठितस्यायमपीस्नुरेवयथा व्याख्यानेतस्मान्नर्थइदादि
ग्रहणेनएवंसिद्धे सति यदेतदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति लक्षणप्रतिपदोक्त।
योः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणं भवति अलंकृञादिषु च प्रतिपदसिद्धं पद्यते अयंपुनर २
क्रियमाणे इचादित्वे लक्षणेनेसंक्रियते तस्य प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं स्यात् अप्यन

स्यात् तस्मादयमपीस्तु जैवक्रियेत नैतदस्ति ज्ञापकमसत्यां परिभाषायामवश्य
मयमिकारादिः कर्तव्यः सर्वसेन निर्देशं करिष्यामि असपीडागमेऽकृते सर्वत्रा
सिद्धमिति लक्षणेन क्रियमाणे षत्वसिद्धं भवति स चेत्स्मरुच्यते ननु चायमलं
कृत्वादि सूत्रे इस्य च क्रियते ऊतणतत् षत्वानित्यत्वज्ञापनार्थं सर्वस्मेनपठति।
तदपि ज्ञापितं स्यात् एवं च सति लादिकं षत्वमसिद्धं भवति तस्मादयमवश्यं षित्व
स्तु च कर्तव्यः सामान्यग्रहणार्थः तज्ज्ञापकार्थः इदं तर्हि ज्ञापकं ब्रीह्यादिषु महाद
हेतित्र प्रवृद्धग्रहणं कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र प्रवृद्धग्रहणं नाख्यातव्यं कथमहा
प्रवृद्ध इति सर्वं पदं प्रकृतिस्वरो भविष्यति कर्मधारयेति हितित्र ह्यर्थे क्तोन्तः प्रभ
तिऊत्यनुवर्तते प्रवृद्धशब्दस्य क्तान्तः महच्छब्दस्य निष्ठेवासिद्धे सति यद्व्रीह्यादिषु।
प्रवृद्धशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः यत्र सर्वाण्युत्तरपदानि प्रतिपदमुच्यन्ते तत्रायं वि।
धिर्भवति क्व च सर्वाण्युत्तरपदानि प्रतिपदमुच्यन्ते आपादयः कृतादिभिरिति अत्राह

निर्दिष्टानि सर्वपदानि क्रान्तानि चोत्तरपदानि महान् प्रवृद्धश्चेति पुनः सन्महत्परमोत्तमे।
त्यत्र सर्वपदमेव प्रतिपदोक्तं भवति नोत्तरपदं अथ विशेषणाविशेषसमासः उभ
प॰भा॰ येनोक्तं भवति एवं सति किं कृतं भवति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे।
वृ॰ येपरिभाषा कृतार्था भवति किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनं उरुपदांतादित्यत्र का उ
४ ह्वाकोसेति परत्वं न भवति नैतदस्ति प्रयोजनं अत्र पदांतादंतादित्युच्यते अयं
५ च पदांताडुत्तरः न चास्मिन्कश्चित्प्रतिपदोक्तः पूर्वोव्यादिशेपतत्समात्प्रयोजनाभा
वान्नास्येषा परिभाषाज्ञापकेषु परिगणिता वक्तव्याः गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः
गौणस्य च ग्रहणं मुख्यस्य च ग्रहणं भवति कथं ज्ञायते यदयं द्यावापृथिवीशुना।
सीरेत्यत्र अग्नीषोमेत्यत्र लाक्षणिकपरिषत्वं पठति इहाग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः इति षत्वं
विधीयते तत्स्यात् तत्र कः प्रसंगः यद्दीर्घादग्निशब्दात्सोमशब्दस्य षत्वं स्यात् ननु ४
वचनाद्भविष्यति आह्वयमग्नेः परस्य षत्वं न चास्ति लक्षणाग्निशब्दः तत्र वचनाद्भ

विष्यति अस्तिवचनस्यावकाशः अग्निर्गुरोगाग्निः सोमगुरगाः सोमः अग्निश्च सोम
श्चाग्निसोमावित्ययमवकाशः ननु चात्राप्येतेन भवितव्यं देवताद्वंद्वे चेति नैषदे
वताद्वंद्वः अस्मिन्नवकाशे सति यदग्निषोमेति पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः मुख्या-
ग्निशब्दाद्यस्तस्य न कृद्ग्रहणं भवतीति चात्र दीर्घः एवं गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इ
ति भवति किमेतस्याः परिभाषया ज्ञापने प्रयोजनं अग्निसोमौ माणवकावित्यत्र
षत्वं न भवति अथ गौणौ गौः समपद्यत गोभ उदितेनेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति क
थं पुनरयं निपातः अग्निरव्ययमिति गृह्यते तेन निपातत्वात्स्यादेवं गौणमुख्य
योर्मुख्ये संप्रत्यय इति नैषा परिभाषा कुतः यो हि गौणाग्निः अग्निरिवायं अग्नि-
सोम इवायं सोम इति अन्यार्थोपदेशको वा सो भवति एवं सति लाक्षणिको वा
सो भवति प्रायोगिको वा यस्तु मुख्यः प्रतिपदोक्तो वा तस्मादेश लक्षणा प्रतिपदो-
क्तयोः औपदेशिकप्रायोगिकयोर्वान्यतरस्यां प्रत्युक्तो भवति यद्यप्यस्या ज्ञापकम्

क्तंतदप्यज्ञापकमेवासत्यांपरिभाषायांसत्येकाशोत्स्वात्षत्वमुच्यमानेदी
र्घोनप्राप्नोतितदर्थमेतत्स्यात् अथवानेदमलाक्षणिकंषत्वंदीर्घोह्यग्निशब्दःए
प.भा. वृ. ५ कदेशविकृतमनन्यवदितिह्यग्निशब्दएवतत्रेतिनैवमत्रेणत्वस्यादीर्घोत्रषत्वंप्रा
प्नोति अथवास्तुषेणाइतिविभाषाप्रकृतानुवर्ततेसातत्रव्यवस्थितताभवति तेन
ह्रस्वोनैवभविष्यतिदीर्घोभविष्यत्येव एवंचकृत्वाप्रयोजनमेतन्नभविष्यति अ
ग्निसोमौमानवकाविति यदप्युक्तंगोभवदितितदप्यप्रयोजनंकस्मादिवात्रप्रगृ
ह्यसंज्ञानभवति ओदित्यत्रतपरकरणंप्रत्याख्यायतेसवर्णाभावात् तत्रओका
रस्तत्कालतायामवधार्यनास्तीतिकृत्वानिपातसंज्ञायामवधारणंकरिष्यतेनि
पातएवयओकारस्तस्यप्रगृह्यसंज्ञाभवतियोनिपातस्त्वानिपातश्चतस्यसंज्ञामा
भूदिति यश्चायंचोतः ओसोश्वेरित्यत्रनिपातस्तस्माज्ञापकाभावाच्चान्यतरयोः ५
प्रयुक्तानामस्त्येषापरिभाषा २ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यग्र

हृणं औपदेशिकस्यग्रहणंप्रायोगिकस्यचौपदेशिकस्यग्रहणंभवतिनप्रायोगि

कस्यचकथंज्ञायतेयदयंश्वीदितोनिष्ठायामितिश्विग्रहणंकरोतितद्धिसंप्र

सारणाय्गुकःकितीश्विवसिइद्धपयपतित्वाचार्यः औपदेशिकस्योकोग्रहणमिति

तस्माद्धिग्रहणंकरोति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं तरप्तमपौघइतिघऔप

देशिकस्यग्रहणंनप्रायोगिकस्येहनभवतिनदीतीरइति नैषास्तिपरिभाषाज्ञ

तः उपदेशोनामसूत्रपाठःखिलपाठःतत्रभवः औपदेशिकः औपदेशिकोना

मप्रतिपदोक्तःप्रायोगिकः प्रयोगमर्हतीतिवाप्रयोगेभवतीतिवातल्लक्षणाप्रति

पदोक्तयोरिति अत्रसंभवत्येषापरिभाषा यदपिज्ञापकमुक्तंतस्याप्यन्यत्प्रयो।

जनमस्तिकिंउकःकितीत्युच्यमानेश्वितइतिसंप्रसारणंप्राप्नोति इ चातत्रपरत्वा।

दिडाभवतव्य नित्यंसंप्रसारणंकृतेनेट्प्राप्नोतिसंप्रसारणेत्वकृतेइड्नप्राप्नोति

उकःकितीतिप्रतिषिध्यते एवंसत्येतज्ज्ञापकमुक्तंभवति यदात्रसर्वेविधिभ्यो।

प.भा. वृ. ९

इड्निर्विलवानित्यकृते संप्रसारणे इड् भवति तदा कः किति इति ह्येष प्रतिषेधो।
किंचित्करः स्यात् तत्राकृते संप्रसारणे इट् प्रतिषेधः कथं स्यादिति ह्येवमर्थं के।
श्विग्रहणं न ज्ञापनार्थं यदपि प्रयोजनमुक्तं नदीतीर इति तदप्रयोजनं साह
चर्याद्यत्वमपास्य सहचरितस्य रथ्याहितस्यातिशायिकत्वेन कृत्प्रत्यया तस्यतेरापग्र
हणं न भवति एवं ज्ञापकाभावात्प्रयोजनाभावाच्चान्यस्य चासंभवान्नास्त्येवेयं
परिभाषा ४ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययः कृत्रिमस्य ग्रहणं।
कृत्रिमस्य च न त्वकृत्रिमे संप्रत्ययो भवति कथं ज्ञायते यदयं महाराजाट्ठञिति
निपातन इति अत्र समासान्तस्य टचः प्रतिषेधः न पूजनादिति एतदाचार्यः पश्य
ति स्वपूजायामिति अतिरतिक्रमेणोचेति स्वत्योरेव पूजितयोर्ग्रहणं भवति
इह न भवति प्रतिषेधः नैतदस्ति ज्ञापकं नहि स्वती पूजायामेव विहितौ एवंत ९
र्हि न पूजनादिति ग्रहणे स्वत्योरेव ग्रहणं आश्रयग्रहणादाश्रयमपि भवति

नेन ज्ञापकं किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं महाराज इति समासान्तः सिद्धो भवति कृ
त्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति येषामेतन्नास्ति तेषामेषा परिभाषा
किं ते ब्रुवते काष्ठादिषु स्वतीकल्याण इति कल्याणग्रहणं किमर्थं यावन्नञ्ज
नाम्नाजिनमित्यत्र श्रजिनशब्दे काष्ठादयो निर्दिश्यन्ते नञ्जने ये काष्ठादय इति य
देवस्वतीकल्याणशब्दादिनो न दैव नञ्जनेन तस्मान्नार्थः कल्याणग्रहणेन एवं प्र
त्याख्यानस्य प्रयोजनं ब्रुवते कथं स्वत्योः कल्याणवादिनोः नञ्जनमिति संज्ञा।
स्यात् किं कृतं भवति नञ्जनादित्यत्र वार्तिककारेणोक्ते स्वत्योर्ग्रहणं कर्तव्यं त
न्न न्नवक्तव्यं भवति एवं सति ये नञ्जनशब्दास्तेभ्यो नैव प्रतिषेधः प्राप्नोति तस्मान्ना।
र्थः परिभाषया न च प्रयोजनमस्ति भूयिष्ठं एवं च कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयग
तिर्भवति साधकतमं करणमिति कृत्रिमस्य शब्देश्च कलहाभकं रमेद्येभ्यः।
करणं कृत्रिमस्याधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमस्य विप्रतिषिद्धं चानधिकरण

वाचीत्यत्र चतुर्भव्यानि द्वाविंशतिकृत्रिमस्य संख्याकार्येषु चाकृत्रिमापि संख्या भवति ।
भवति च बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमिति कथं यदयं माध्यादिषु चार्थेष्वित्यन्का
प.भा. ष्यादिति प्रतिषेधं कथं स्वरार्थं च षामुपपदानां नानि चार्थानि नेषु चार्थेषु त्वन्यपदा
वृ. र्थत्वाद् बहुव्रीहिस्वरार्थो येषां नेह उपपदेषु भविष्यतीति नैव ज्ञो प्राप्नोति नार्थः प्रतिषे
धेन एतज्ज्ञापयति आलीयं परिभाषा चार्थेषु ज्ञावपि प्रसज्येत तस्मात्प्रतिषेधः
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र सर्वनामसंज्ञा भवादयो
यानवश्शति च यान्तसंज्ञा भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंज्ञानात् सर्वशब्दस्य सर्व
नामसंज्ञा सर्वनामसंज्ञायां च नत्वं प्राप्नेनिपातनान्न भवति ५ पुरस्ताद
पवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते कथं ज्ञायते यदयं सेसिचकृतनृतछृदतृदनृतः
सेऽनिटीति इट्प्रतिषेधं शास्ति नृतः एतन्निकरणस्य विकरणस्यापवादः नेवा
स्य एतन्निकरणं प्राप्नोति निरर्थकः प्रतिषेधेन एतज्ज्ञापयत्याचार्यः पुरस्तादपवा

दोनेनतरेशाणंबाधतेनणत्वनिकरणमितिपुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधंत
इति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंविभाषादिक्समासेन्यत्रबहुव्रीहिग्रहणंप्र
त्याख्यायतेनतेनानेनत्रवचनेनबहुव्रीहाविति प्रतिषेधोविभाष्यते द्वंद्वेचेत्यस्मि
न्विभाष्यतेदद्विरेणानन्तरस्यैवाणामिति ९ सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तं
तद्विघातस्य सन्निपातेनलक्ष्यतेयोविधिःसोनिमित्तंतद्विघातस्य कथंयदयंदी
र्घोयञीतिब्रवीति एतत्किलनवक्तव्यमेतोदीर्घोयञीति वृक्षायप्लक्षायक
म्बायथानकयोरितिभविष्यति एवंसिद्धेयद्यञीतिवक्तिन्यस्यतिनैवञ्जातीय
कानांदीर्घोभविष्यति कथंजातीयकस्यायमकारान्तःसन्निपातजातीय कोना
कारविघातयनिमित्तंभवति अनेनवचनेनदीर्घत्वंभवति किंकृतंभवति स
न्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति किमेतस्याज्ञापनप्रयोजनंश
तानिसहस्राणीत्यत्रसर्वनामस्थानाश्रयेनमिकृतेसंतानाषडितिषट्संज्ञाप्राप्ता

प॰भा॰
३॰
८
९

नितत्वषड्भ्यो ल्लुगिति जस्शसोर्लुक् प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं त
द्विघातस्येति न दोषो भवति अत्र हि सर्वनामस्थानजनितेन कारेण त्वेन सर्वनाम
स्थानविघाताय भवति नैतदस्ति प्रयोजनं नवाद् षट्संज्ञा प्राप्नोति ष्णान्ता षडित्य
त्र तग्रहणं प्रत्याख्याय प्रयोजनमुपदिशति षकारनकारान्ताया: संख्याया इति
न चैषा नित्या नकारान्ता षट्संज्ञैव नास्ति कुतस्तदाश्रयो ल्लुक् इदं तर्हि प्रयोज
नं उवोष अत्र हि उषशालि गुणो हतेरजादेर्गुरुमतोन्नृच्छ इत्याम्प्राप्तः आमि सति
आम इति च लेर्लुक् प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति दो
षो न भवति अत्र हि लिट् सन्निपातनिमित्तं गुणामत्वेन तद्विघाताय निमित्तं भव
ति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अत्रैजादेर्गुरुमतोन्नृच्छ इति चोच्यते मतब्रिर्देशो ८
न वक्तव्यः यथा गुरोश्च फल इति तस्य प्रत्याख्यानस्य प्रयोजनमुपदिशति नित्य
योगे मतुविति न चार्येनित्यं गुरुमान् तेनात्र भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं शका।

दीर्घप्लुतौ अत्रणकारेऽपिप्लुतीतिस्थितेऽइप्यामि ओकारेकृते अस्त्वोरितिचशक
कारेऽपिप्लुतइतिशब्दात्इकारान्तादनइतिटाप्प्राप्नोतिटापिचयाडापश्तियाड्स्यात् न
त्वनिष्टंरूपंभवति सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषोभवति
अत्रह्योकारसन्निपातजनितमदंतत्वंतदिदानीमोकारविघातायानिमित्तंभवति
एतदपिनास्तिप्रयोजनं अत्रापिअस्त्वोरितिसमुच्चयकरणंप्रत्याख्याययोजन
मुच्यतेनदेवंयदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति किंचप्राप्नोतिटाबिति तस्मात्प्रयोज
नेकंनवं ॥ ८ ॥ उच्चारितप्रध्वंसिनोनुबंधाः उच्चारितमात्राएवानुबंधाप्रध्वंसंते
कथंज्ञायते यदयंस्मिच्चीयङ्गतासिद्धभावकर्मणोरूपदेशाइतिसिद्धेकात्वमे
वनस्यात् किंतमनुख्यातत्वमेव अथशब्दस्ययोमावर्थोनुख्यातेनसहसंबंधोल।
क्ष्यमाणस्यार्थस्यसहइतितद्वारेणशब्दानुस्यावगतिरित्यभिधीयते एवंसतियदि
निरपेक्षःशब्दःस्वार्थप्रतिपादनद्वारेणलक्ष्यमाणमवगमइतिसर्वदानर्थमव।

गमयेत् अथ सोपेक्षः किं तस्यापेक्षणीयमित्याशंक्याह वक्तृबोद्धव्यवाक्यस्वरू
पभेदावधारणात् लक्षणा षट्प्रकारैषा विवेक्तव्या मनीषिभिः यः परः प्रतिप
प॰भा॰ न्नेयवाक्यमुच्चारयति स वक्ता साकांक्षाणां पदानामनेकानां समूहो वाक्यं शब्द
ह॰ द्विविधमुख्यलाक्षणिकं वाभिधाव्यापारमाश्रित्य यद्गोचरीक्रियते तद्वाच्यं एते
२९ षां त्रयाणां वक्त्रादीनां व्यक्तसमस्तभिन्नानां देशकालावस्थास्वालक्षणोपगतस
मस्तवस्तुसंयोजितयोः स्वभावभेदप्रपंचस्तत्र बालक्षणा षट्प्रकारा पराम
र्शीकुशलैर्विवेचनीया तथाविधवक्त्रादिसामग्र्यपेक्षयैव शब्दानां स्वार्थमवगमा
यतां स्वार्थद्वारेण लक्षणारोपार्थसंबंधस्य हि व्यवहारेणाव्यवधारितत्वात् एत
दुक्तं भवति न शब्दानामनवधारितलाक्षणिकार्थसंबंधानां लाक्षणिकमर्थं प्र २९
तिगमकत्वं नापि च तत्र साक्षादर्थग्रहः किंतर्हि वक्त्रादिसामग्र्यपेक्षया स्वार्थ
व्यवधानेनेति अत्र हि स्वार्थद्वारेण लक्षणारोपार्थाभिनिवेशिता शब्दानामुक्ता।

पुनस्त्वासविवादलक्षणा हि लोके वेति अत्र हि प्रमाणमपेक्षारणां शब्दानां लक्ष्य
माणोऽर्थः प्रवृत्तिरूढ्या व्यवहारेणापारूढानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि लोकशब्देना।
भिधीयन्ते लोकचरितव्यवहारगम्यापरिगृहीतसंबंधशब्दनिष्ठत्वार्थः तदुक्तं
भट्टकुमारिलेन निरूढाः लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियन्ते सांप्रतं
काश्चित्काश्चिदज्ग्रहणेन हलोग्रहणं करोति अत्र हि हलनुग्रहावर्जितो न तत्राचरति
ह्येवसिद्धं यदप्यनित्याचार्यैः उच्चारितमात्रमप्यानुबंधाः प्रध्वंसन्ते अत्राकारउच्चा
रितमात्रएवलुप्यन्ते तत्राज्ग्रहणेन सिद्धं सिद्धमिति तस्माद्धलनुग्रहोग्रहणं ८ ना
नुबंधकृतमनेकालत्वं अनुबंधकृतमनेकालत्वं न भवति कथं ज्ञायते यदयं अ
नेकाल्शित्सर्वस्येति शिद्ग्रहणं करोति तत्र हि सानुबंधस्यादेशोऽनुबंधेन सार्धमनेका
ल्भवति तत्रानेकाल्त्वादेव सर्वादेशः सिद्धः नार्थः शित्करणेन यदप्यनित्याचार्यैः।
यानुबंधेन साकमनेकालादेशः स एकालेव स च न सर्वादेशः तस्माच्छिद्ग्रहणेन।

प्रयोजनं उडुपर्यायायामोह्नः अह्नयमनेकालस्सर्वादेशोनस्यानिर्निर्दिशः नसर्वा
याउडुपर्यायाःसर्वादेशोनभवति ९ नानुबंधकृतमसारूप्यं अनुबंधैःसरूप्र
प॰भा॰ त्ययानामसारूप्यंनभवति कथंज्ञायतेयदयंविभाषाकृहृतोरिति विभाषयाकर
वृ॰ पंशास्तिताप्रत्ययस्यासादिति अत्रहिकापुराणतृइतिअनुबंधैःसहासरूपोनत्रहिवा
१० सरूपोस्त्रियामित्येवसिद्धंभवति नार्थोविभाषावचनेन पश्यत्याचार्यः अनुबंधैः
सहासरूप्यंनभवति लुमानुबंधकार्येरूपालेषांवासरूपन्यायेनसमावेशोभवति
इहचरणयतत्र्यपयोनुबंधलोपेकृतेसारूप्यंभवति ततोविभाषारभ्यते किमेतस्या
ज्ञापनेप्रयोजनंकर्मराणं अतोनुपसर्गेकः अत्रवासरूपन्यायेनभवति नानुबंध
कृतमसारूप्यमिति १० भूतपूर्वगतिरिहशास्त्रेभवति भूतपूर्वगत्येहशास्त्रे।
कार्याणिक्रियतेकथंज्ञायतेयदयमोकउचःकइतिब्रवीतिकथंकृत्वाज्ञापकं·· १०
·· त्रेतस्मादिगुपधालक्षणःक·· संज्ञातश्चकइतिनयुज्यतेवक्तु---- पूर्वोयं

कइतिज्ञात्वाउचःकादे -- किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंपचमित्यत्रान्त्यस्यप्राये
ग्रार्थयान्कीयेग्रार्थयान्कसामान्येगुरोःकृतेयिप्रत्ययेसामान्येवंतादेशेकृतेलंहूं
इतिरूपनप्राप्नोति अजंतेतायेभूतपूर्वइतियद्भवतियथावायूनांइच्चरांग हृस्वभूत
पूर्वंगत्यानामनयनरस्यामित्येवस्वरःसिद्धोभूतपूर्वगतिर्विज्ञायतइति ११ वक्तव्य
हृस्याइहशास्त्रकार्यंभवति कथंज्ञायतेयदयंवत्विकाजहूसामितीटमाह कथंकृ
त्वाज्ञापकंग्रेडेकाजग्रहणांप्रत्याख्यायतेकथंनहिवसोकाश्चिदेकाजस्ति अत्रहि
द्विवचनेनभवितव्यंपश्यतित्वाचार्यःवसुप्रहेडेकाजयंभवति कथंइटिकृतेनए
कहलाद्यइत्यभ्यासलोपोभवति एकंजयंवत्सतीत्यइदंशास्ति किमेतस्याज्ञापने
प्रयोजनंशदेशितइत्यात्मनेपदंसिद्धंभवतिवत्स्यत्यशादिति १२ अनेनतरस्यविधि
र्वाप्रतिषेधोवा कथंज्ञायतेयदयंगोमुख्याःप्रतिषेधंशास्ति कथंकृत्वाज्ञापकंकोऽ
स्थिप्रतिषेधेनवक्तव्यः -- हिनेरितिप्रतिषेधेगुरोश्चकृतेयादेशेच पश्यतित्वाचा

यः अनंतरायाः हलंतलक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधः न वृद्धिमात्रस्य तेनेटि स्थ्योः प्रतिषे
धेशास्तीति कथं वृद्धेरपि इणि स्थ्योः सिचि प्रतिषेधः स्यादिति एवं सति किंकृतं भव
प॰भा॰ ति अनंतरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति एषा परिभाषा वक्तव्या भवति नैतदस्ति ज्ञा
वृ॰ पकं अन्यत्रापि ज्ञापितायामस्यां परिभाषायां इणि स्थ्योः प्रतिषेधो वक्तुं शक्यतेणि ।
११ स्थ्योः सिचि परतो गुणः प्राप्तः वृद्धिश्च किमत्र वक्तव्यं परत्वाद्गुणेनान्यत्वाद्वृद्धिः कृ
तेपि गुणे प्राप्नोति अकृतेपि नित्या वृद्धिः न हि गुणेपि कृते प्राप्नोति इको गुणवृद्धि
इत्युच्यते एवं तर्हि अंतरंगा वृद्धिः सिचीत्युच्यते अंतरंगतरो गुणः कथं न हि वृद्धेः
सिज्जेव निमित्तं किं तर्हि परस्मैपदमपि गुणस्य तु सिज्जेव भवति निमित्तमंतरंग
त्वात् गुणे कृते यादेशे च फल इति प्रतिषेधो भवति नार्थः इणि स्थ्योर्ग्रहणेन एवं सि ११
द्धे यदि इणि स्थ्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न सिच्यन्तरंगमस्तीति अतस्तद
वं यदिको गुणवृद्धी इत्यत्र वृद्धिग्रहणं करोति सिजर्थं सिचि वृद्धिरिति निगलक्षणा

यथास्यादिति तस्मात्प्रतिषेधो यथा स्यात् क्विं निचेति तस्याप्रतिषिद्धायां न्यवीत्
इति उवजादेशः सिद्धो भवति तस्मान्न ज्ञापके इदं तर्हि ज्ञापके इकुभाभ्यामित्यत्रोभा।
भ्यां ग्रहणं नाभ्यामन्यत्रोभाणादय इति नाभ्यां ग्रहणं यथा विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्नि
ति पूर्वग्रहणं अनंतरस्य प्राप्नोति विधिः पूर्वमात्रस्य प्राप्नोति इष्यते च अत इदमुच्यते
किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनं इतउनपुंसके नपुंसकग्रहणं नाननन्तराया प्राप्तिः।
सा प्रतिषिध्यते शि सर्वनामस्थानमिति न प्रतिषिध्यते शि सर्वनामस्थानमिति न
प्रतिषिध्यते तेन कुण्डानि तिष्ठन्तीति अत्र सर्वनामस्थानसंज्ञा सिद्धा भवति यथैषाप
रिभाषास्ति सामेव्विमेसाग्रहणं किमुक्तं ननु नेनरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति अनया
संबोधयलक्षणया एवं प्रथमा यास्त्रामेविल संज्ञा भवति नप्रातिपदिकलक्षणायाः
एवं तर्हि सिद्धे यत्नाग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति अनित्यैषा परिभाषेति किमेतस्या
अनित्यत्वज्ञापने प्रयोजनं नगोश्वन्साववर्णराड्यङ्क्रुङ्कृद्भ्य इत्यत्र प्रतिषेध इति सावेकाजिति का

प॰भा॰
ह॰
१२

उस्यभवतिनानंतरस्यविभाषासमाकांक्षत्वश्चापिभक्तार्थवचनमात्रस्यभवति नानंतरस्यनय
दीत्येवमादयोयोगाः तदस्मिन्नस्तीतिदेशेइत्येवमादिषुवचनेष्वेवभवतिनानंतरस्येति
१३ तद्धितस्तत्रग्रहणेनगृह्यते योयस्यभक्तःसतद्ग्रहणेनभवतिकथंज्ञायतेयदयं
तस्मासेरितिकित्त्वप्रतिषेधंशास्तिकथंकृत्वाज्ञापकं अत्रहिव्यवधानेदेवकितिप्रा
तिषेधोनभविष्यतितस्मान्नार्थःप्रतिषेधेनपश्यतित्वाचार्यः अयमिडागमःपरं
कितोभक्तःकिद्ग्रहणेनगृह्यतेइतितस्माद्वचनेअपरेत्याहुः नैतद्वचनंज्ञापकं
प्रतिषेधवचनमेवकथंदेवित्वा सेवित्वाइतिसार्वधातुकार्धधातुकयोःगुणेतत्लेहू
पधस्यचइत्यनेनचायंसिद्धःसार्वधातुकंनाप्यार्धधातुकं यस्त्वार्धधातुकमसाविटा
व्यवहितः तस्मादत्रासत्यपिकित्त्वेनगुणःनार्थःप्रतिषेधेन पश्यतित्वाचार्यः अ
र्धधातुकभक्तोयंअर्धधातुकाग्रहणेनगृह्यतेतद्भक्तस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिएवं १२
सतीडिगुणःप्राप्नोतिसकितीतिप्रतिषिध्यते तस्मात्कित्त्वप्रतिषेधोज्ञापकार्थः।

किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं सर्वेषामिति स्नुडागमः स्नुड्भक्तः स्नुड्ग्रहणेन गृह्य
ते तेन बहुवचनेनु ल्यदित्येतत्सिद्धं भवति १४ तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्य
ते यस्य च मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते धातोर्मध्यपतितं धातुग्रहणेन गृह्यते।
प्रातिपदिकमध्यपतितं प्रातिपदिकग्रहणेन गृह्यते कथं ज्ञायते यदयं नेदमोरको
रिति प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं कश्चिदमदसोर्ग्रहणेन गृह्यते तेन तस्मात्प्रति
षेधो वक्तव्यः किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भिन्नत्ति भिनत्ति श्नसास्तु मध्यपतितो धा।
तुग्रहणेन गृह्यते धातोरन्तोदात्तो भवतीति सिद्धं भिनत्ति छिनत्ति मध्योदात्तो भव
ति १५ न निमित्तकार्ये नैमित्तिकस्य निमित्तिनो यत्कार्यमुच्यते तन्निमित्तस्य न भ
वति इकारोकाराभ्यामुत्तरस्य यकारस्य द्विर्वचनमुच्यते रहौ निमित्ते भवतः यस्य द्विर्वचनमु
च्यते सो निमित्ती यथैनयरोर्द्विर्वचने रहयोर्निमित्तभूतयोर्न भवति कथं ज्ञायते यदयं
शिवादिषु स्त्रीरसनादशब्दं पठति अयं हृदयशन्तियोसो रेफस्य द्विर्वचने प्राप्तं तन्न भ

वति आचार्याः सूत्रमात्रमेव पठंति ग्रामहृदोन्नराङ्गेति हृद इति निपातयंति निमित्ति
कार्येननिमित्तस्येति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं स्पर्धंतइत्यत्र रेफस्य द्विर्वचनेन न भ
प.भा.वृ. वति १६ अभ्यासविकारेष्वपवादानोत्सर्गान्विधीन्बाधंते अभ्यासविकारेष्वप
वादानोत्सर्गान्बाधंते कथं ज्ञायते यदयं दीर्घोऽकित इति प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा
१३ ज्ञापकं अत्र ह्यकित इति प्रतिषेधः क्रियते जंगम्यत इति नुमागमे कृते दीर्घो माभू
दिति तस्मान्नित्येरगापि प्रतिषेधं सिद्धमिति कथं ययेन नुक् दीर्घस्यापवादः तत्रापवा
दत्वान्नुकादीर्घत्वं बाधिष्यते नैवात्र दीर्घत्वं भवतीत्यर्थः प्रतिषेधेन यण्णुतित्याचा
र्यैः अयं नुगपवादः उत्सर्गं दीर्घत्वं न बाधिष्यते तस्मात्प्रतिषेधः कित्वकितीदीर्घ
त्वं माभूदिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं मीमांसत इत्यत्राभ्यासस्येत्वं च प्राप्नोति दी
र्घत्वं चापवादत्वाद्दीर्घत्वमेव स्यान्नेनाभ्यासविकारेष्वपवादानोत्सर्गान्विधीन्बा १३
धंत इत्यनया परिभाषया इत्वं कृते दीर्घत्वं भवति १७ असति संभवे बाधनं भवति

यत्रनास्तिसंभवस्तत्रबाधनंभवतिह्रस्वेभ्यःप्लुतेभ्यश्चतत्रयद्वादीर्घत्वंप्राप्नोति उ
हूयत्वंतत्रनास्त्युभयोरेकस्मिन्संभवोदीर्घत्वमेत्वेनबाध्यते कथंपुनर्ज्ञायतेसंभवे
सतिबाधनंभवति यदयंदीर्घोकितश्चेति अकितश्चेति प्रतिषेधंशास्तिकथंकृत्व
ज्ञापकं इहह्नंगम्यतेयत्रास्तिसंभवःयदुभयंस्यात् नक्वचदीर्घत्वंच पश्यति
त्वाचार्यःसंभवेसतिबाधनंनास्तितस्मादकितश्चेतिप्रतिषेधार्थोदापन्नेसतिसंभ
वेबाधनेनभवति असंभवेबाधनेनभवति असंभवेबाधनेभवतीति किमेतस्या
ज्ञापनेप्रयोजनेकार्यमित्यत्राचोयदितियन्नभवतिनह्यस्तिसंभवोयदुक्तेराप्येयाना
स्यताभिति १८ सत्यपिसंभवेबाधनंभवति ऊतोलोकेदृष्टत्वात् एवंहिलोकेदृ
श्यतेब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेतिसत्यपिसंभवेदधिदानस्यतक्रदा
नेननिवर्तनंभवति अस्तिचसंभवः यदपिकौण्डिन्यायदीयेततक्रंचसत्यपिसंभवेबा
धनंभवति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंसर्वनाम्नाकज्विधीवमानोपिकृतेकंबाधते

अस्ति च संभवः यदुक्तं पर्यायेणास्यात् १८ एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवर्तनं
एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशः प्रवर्तते एकदेशश्च निवर्तते कथं ज्ञापयत्ययं
प॰भा॰ तस्मादित्युत्तरस्येत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं अस्मिन्नर्थे इति करणेनानुकर्तव्यः प्रा
र॰ कृतत्वात् च प्रकृतत्वं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति अथ वा तन्नानुवर्तते निर्दि
१४ ष्टग्रहणमपि कर्तव्यं भवति एवं सिद्धे सति यदितिकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचा
र्यः इतिकरणेनानुवर्तते निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तत इति एवं सति किं कृतं भवा
ति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं कृते ग्रेथे इत्यपि कृत्यसंज्ञायामित्यत्र ग्रेथ इति नि
हृत्ते तथा संख्याव्ययादेर्ङीप् दामहायनान्तेभ्यश्चेत्यत्र संख्यादेरित्यनुवर्तते अ
व्ययादेरिति निवृत्तं २ इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि शास्त्रे प्रकल्प्यंते कथं ज्ञायते।
यदयं वस्वेकाचः सामित्याह एकाचि निमित्ते इडागमः इड्भावे सति एकाचत्वं तदेत १४
दितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि प्रकल्प्यंते किमेतस्य ज्ञा

येनप्रयोजनंइग्यणःसंप्रसारणं अत्रसंप्रसारणसंज्ञयायणःस्थानेइकोभवंति।
तेनैवकःसंप्रसारणसंज्ञाक्रियतेनत्वादितरेतराश्रयेसिद्धंभवति २१ प्रातिपदि
कग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणं प्रातिपदिकग्रहणेस्त्रीपुंनपुंसकलिंगवि
शिष्टस्यापिग्रहणंभवति कथंज्ञायतेयदयंकुमारःश्रमणादिभिरित्याह कथं
हत्वाज्ञापके अत्रकुमारशब्दस्यश्रमणादिभिःसहसमासःक्रियते अयंकुमा
रशब्दःपुंलिंगःश्रमणादयस्तुस्त्रीलिंगाः समानाधिकरणाधिकारस्त्रप्रवर्ततेतत्र
त्रसमानाधिकारणःभावःप्राप्नोति पश्यतित्वाचार्यः कुमारग्रहणेस्त्रीलिंगवि
शिष्टस्यापिग्रहणंभवति तेनकुमारश्रमणेतिकुमारशब्दस्यश्रमणादिभिःसह
समासउपपन्नोभवति इतिप्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणंभवा-
ति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंयुवाखलतिपलितवलिनजरतीभिरित्यत्र
त्रसमासउच्यतेसचसमासोयुवतिशब्दस्यापिभवति युवतिपलितेति यदित

हि इयं ज्ञाप्यते ङ्याप्प्रातिपदिकादिति ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं भवति अत्र हि प्राति
पदिकादित्येवं सति प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि सिद्धं भवति उत्तरा
प॰भा॰ र्थं वक्ष्यति तस्यापत्यमित्यत्र ग्रहणं तस्मान्न प्राप्नोति तेन रक्तमित्यत्र न याप्न प्रा
३॰ प्नोति तत्र ङ्यापोर्यथा स्यात् प्रातिपदिकात् ङ्यापश्चेति तेन यत्समर्थाद्विभक्त्या
१५ गृह्यते तेन तस्याङ्यान्ततरस्याङ्यान्ततरस्यापि प्रत्ययोत्पत्तिः सिद्धा भवति नैतदस्ति
15 प्रयोजनं एकशेषनिर्देशात्समर्थविभक्तियुक्तस्यायुक्तस्य चेति नपुंसकमनपुंस
केनैकवच्चास्यान्यतरस्यामित्येकशेषो भवति तेन सर्वतः प्रत्ययोत्पत्तिः सिद्धा भवति
नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन इदं तर्हि प्रयोजनं एतस्यैव प्रयोजनार्थं तत्र यद्वक्ष्यति
प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं स्त्रीप्रत्यय इत्येतदुपपन्नं भव १५
ति यदि तर्हि स्त्रीप्रत्ययो गृह्यमाणो लिंगविशिष्टं न गृह्णाति चटकाया ऐरगि
त्यत्र चटकान्न प्राप्नोति गोधाया ढ्रगिति परगान्न प्राप्नोति नैतौ स्त्रीनिर्देशौ क

थंचस्कोंतोऽऽमेयाम्प्रादिषाऽकृतः अतोदीर्घोयाऽञीतिदीर्घत्वेकृतेचस्कायाइति
सिद्धंभवति यद्येवंचस्कायेरगितिह्रस्विः किंनक्रियते असंदेहार्थं चटकारणि
न्युच्यमानेसंदिह्यतेकिमयमैरगेरेग्वेतिनास्तिसंदेहः यद्ययमेवक्रुस्यात् ढमे
वब्रूयात् तत्राप्यर्थः उच्चरत्रग्रहणंनकर्तव्यंभवति एवंतर्हिबहुलमितिवर्ततेबह
प्रकृतेशेकृदसिबहुलमितितेनसर्वएवसंविहितोविधिर्बहुलंभवति परापा
इतिएतनशब्दागमेस्थानेऽत्राकृतः तत्रटिलोपेकृतेसिद्धंभवति २२ वर्णैकदेशा
वर्णग्रहणेनगृह्यन्ते वर्णानामेकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तेकथंज्ञायते एचइ
गह्रस्वादेशाज्ञतियोगमारभतेकथंकृत्वाज्ञापकं अयंयोगोनारब्धव्यः एचइग
ग्रहस्वादेशेषुइकारोकारौभविष्यतः एचःस्वस्थानत्वादिकारोकारौएचउच्चरभ
यत्वान्नविष्यतः उच्चरंसर्वमित्येकेदेशशब्दावेतौ एवंसतिइकारोकारवेवौःशास्त्रा
भवतः यदिवर्णैकादेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तेततएषुप्रत्याहारउपपन्नोभवति

प्रयोजनमपिचास्ययोगस्योच्यते इमावैचौसमाहारवर्णौमात्रावर्णस्यमात्रेवर्णोवर्णयो
स्तद्ध्रस्वशासनेष्वैचोरिवर्णोवर्णौ वर्णौमाकदाचिद्वर्णौभूतामित्येवमर्थस्तत्रारंभः यदिचैषा
प॰भा॰ परिभाषाभवतितमप्येतदुपपन्नंभवति यच्चापिह्रोक्तप्रशास्तॄणामितिकृतणत्वमु
ह॰ च्चारयति कथंकृत्वाज्ञापकंऋहरषाभ्यांणत्वमुच्यतेनचात्ररषौपश्यामः पश्यति
१६ त्वाचार्यः ऋवर्णेरेफोऽस्तियतोणत्वमुच्चारयतियदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृ
16 ह्यन्ते यश्चैकारौकारयोरिङ्गन्नोऽस्तिकथंकृत्वाज्ञापकंएचोः प्लुतिरुच्यमानाकः प्र
संगोयदुतावेवनस्तः पश्यतित्वाचार्यःएचोरिदुतौवर्णग्रहणेनगृह्येते यदिवर्णै
कदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तेतेननएतदनुपपन्नंभवति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं
अन्तर्ध्वमित्यत्रवर्णास्यैरेफेहृष्णाद्धिहलःइतिनुट्सिद्धिर्भवति २२ ताच्छीलिकेषु १६
प्रत्ययेषुवासरूपविधिन्यायोनभवति कथंज्ञायतेयदयंजुचङ्क्रमस्तत्रैयचेर्युचंशा
स्ति कथंकृत्वाज्ञापकं अयंपचिरनन्दादिस्तेन तस्मान्नन्दादितस्त्रुफलादेरितिफट्सिद्धः

नार्थःपुनःपञ्चिग्रहणेनएवंसिद्धेयदिहग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः नाच्छी
लिकेष्ववामस्वपिविधिर्नास्ति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनंभास्वतेभास्वरश्चतिवामस्र
पविधिनापुनरनन्दानलक्षणोयययणेनभवति यद्येतज्ज्ञाप्यते स्वदीपदीत्वस्या
तिदीपग्रहणमनर्थकं अस्माद्दीपोयणेवधीयते नमिकंपिःस्यजसहकसहिंसदी
पोरश्चनित्यविशेषविहितःसामान्यविहितंयकंचबाधिष्यते एवंसिद्धेसतिप्रतिषेधा
धिकारेयद्दीपग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः युजयोःसमावेशइति किमेतस्य
ज्ञापनेप्रयोजनंएकस्यैकमनमितिचसिद्धंभवति २८ प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिः
कथंज्ञायतेलोकतः नयथादेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राभोज्यन्तामिति नचोच्यतेप्र
त्येकमिति प्रत्येकंचभुक्तिःपरिसमाप्यते शास्त्रेचापीयमस्तिपरिभाषाकथंज्ञायते
गालन्तमेवेत्याह कथंकृत्वाज्ञापकं रहहिसमुदितस्यत्रिकस्यान्तमसंज्ञाक्रियते
नैवैकस्यगालड्न्तमइतिविशेषणंनप्राप्नोति पश्यतित्वाचार्यः प्रत्येकंवाक्यपरिसमा

माप्तिर्भवति तेन प्रत्येकं त्रिके ऽनमशब्दः क्रियते किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं प्रत्येकं
गुणाहं हिसंज्ञे भवत इति न वक्तव्यं २५ समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये
प॰भा॰ पि वाक्यं परिसमाप्यते तद्यथा गर्गाः शतं दंड्यंतामित्युक्ते अर्थिनश्च राजानो भवंति।
हं॰ हिरण्येन न च प्रत्येकं दंडयंति शास्त्रेपि चेयमस्ति परिभाषाज्ञापकं यदयं प्रतिमयोः
१८ पूर्वमवर्णा इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं अयं प्रथमशब्दः सर्वत्रिकस्य समुदितस्य सं
17 ज्ञा ततश्च प्रथमयोस्त्रिकयोर्ग्रहणं भवति प्रथमद्वितीययोः प्रथमयोरिति वच
नात् कथं पुनर्ज्ञायते त्रिकयोर्ग्रहणं न पुनरच्योरिति आचार्यस्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति
त्रिकयोरल्लक्षणं यदयं तस्माच्छसो नः पुंसीति तस्मादित्यनेन शसः सवर्णनिर्देशा
ति ज्ञापयति शसोपि तेन सर्वं सवर्णा इति यदि च त्रिकयोरल्लक्षणं ततएवमुपपा। १८
नं तस्मात् प्रथमयोर्ग्रहणं ज्ञापकं समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिः तेन ङे प्रथमयो
रित्येवमादि सिद्धं भवति २६ भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णाति कथं यदयं इहल्य

येरितिदीर्घमीकारेशास्तिकथंह्रस्वाज्ञापकमेतन्सूत्रेह्रस्वयोरितिवक्तव्यं कथा-
मिदानीमेकारोभविष्यति अग्रादित्सवर्णस्येतिइवर्णोगृह्यते तत्रास्यस्थानेसर्वस्मि
न्निवर्णेप्रसक्तेस्थानेनन्तरतमइतिदीर्घोभविष्यति दीर्घस्यनार्थोदीर्घग्रहणेनयच्छ
तित्याचार्यः भाव्यमानःसवर्णान्नगृह्णातितेनोदीर्घोस्यारणंकरोति किमेतस्याज्ञा
पनेप्रयोजनंइदमइशिस्येत्रदसोऽक्रस्वदीर्घस्तुतःपर्यायेनादेशानभवंति यद्येतज्ज्ञा
प्यतेदिवउध्यस्येत्रोकारस्यतपरकरणंनकर्तव्यं कथंवकारस्यस्थानेयमुकारोभाव्य
तेतेनभाव्यमानःसवर्णान्नगृह्णातीतिह्रस्वएवभविष्यतिनदीर्घस्तेनातस्मान्नार्थो-
स्तपरकरणेनपश्यतित्वाचार्यः उकारएवैकोभाव्यमानोपिसवर्णान्नगृह्णाति अ
न्यस्मिन्नस्त्यस्याभ्यामित्यत्रह्रस्वस्यह्रस्वःदीर्घस्यदीर्घोभवति २१ इहशास्त्रेव्यवस्थित-
विभाषावभवति कथंज्ञायतेयदयंवाकारंकरोति ब्रवीतिकथंह्रस्वाज्ञापकं एतस्मि-
लमहत्वेनारब्धव्यंयदिनारभ्यतेविभाषात्मनेपदंकथंभविष्यतिपठपठायतिपठपठय

ते नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं पटत् पटत् अव्यक्तानुकरणाद्व्द्यजवरार्धादनितौ डा
च् नित्यमाम्रेडिते डाचि इत्यादिसूत्रेण परस्य तकारस्य पकारः पट पटा इति स्थिते क्यं क्यज्वा
प·भा· कथमिह योगविभागं करिष्यामः कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च
हृ· १८ हलः क्यङि स्यैवेतेन लोहितादिडाज्भ्य इत्येवमत्र यदा क्यङ् तदा ङित इत्यात्मनेपदं भ
18 वति यदा क्यष् तदा शेषादिति परस्मैपदं भवति नार्थो वा क्यष इत्यनेन सूत्रेणानेदत
त्सूत्रे व्यवस्थितविभाषार्थमारभ्यते कथं लोहितादिषु केषांचिदात्मनेपदमेव स्यात्
केषांचिदुभयं योगविभागेन पुनः सर्वेषामुभयं तेन नीलादीनामात्मनेपदमेव भ
वति लोहितशब्दस्योभयं तत्र यद्वत्पतिवार्त्तिककारः लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्वा
चने भृशादिष्वितराणि तन्त्वं वक्तव्यं भवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं देवत्रातो गा १८
लो ग्राह इति योगे च सद्विधिः मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः देवत्रात इति
नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यः इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणेन नाम्नि नत्वमेव नाम्नोन्यत्रोभयं त्राणः त्रातः

तथागालः गर्दभेणेनसमानयितुरोगारपरत्विचकृतेनग्रयरि॰ अचिविभाषेतिलत्वेक्रियमा।
णोसंज्ञागएवगालइतिभवति संज्ञायादन्यत्रगाः ग्राहइतिविभाषाग्रहः शाप्रत्ययोभवति
ग्राहश्चेज्ज्वलचरएवभवति जलचरादन्यत्राजेवभवतिग्रहः इतियोगेचसद्विधिः
वर्षतीतियावतीतिपलायतइतिअन्यत्रशङ्कशानचौकदाचिद्भवतः ननोविभाषेति
वर्तमानेलटः शहशा नेचोइत्यनेनव्यवस्थितविभाषयातइतिशङ्कनभवतः तथागवा
ह्वइति अवाङ्‌स्फोटायनस्यवातायनेनित्यंभवति अन्यत्रविभाषासंधिनव्रतइतिशा।
कोन्यतरस्यामित्यनेनेत्वंक्रियमाणमत्रनित्यंभवति अतोन्यत्रविभाषासंधिनव्रतः
संशानव्रतः २८ स्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवत् स्वरेक्रियमाणेयद्व्यवधायिव्यं
जनंतदाविद्यमानवद्भवति कथंज्ञायतेयदयंयतोनावइत्यनावइतिप्रतिशेषंशास्ति।
कथंकृत्वाज्ञापकंनाव्यमित्यत्रयोतनावइतिप्रतिषेधः यद्येवमर्थेनार्थेनेनकथं अच
उदात्तानुदात्तस्वरिताउच्यन्तेसचन्नादोनभवति तस्माद्ज्ञायाद्यभावादेवोदात्तत्वनभविष्य

प॰भा॰
वृ॰
१९
19

ति नार्थःप्रतिषेधेनएवंसिद्धेसतियत्प्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयतिस्वरविधौव्यंज
नमविद्यमानवद्भवतीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं गार्ग्यवात्स्यइत्यत्राकारेणादिष्ट
स्याप्युदात्तत्वंसिद्धंभवति तथाचपचतिपठतीति उदात्तानुदात्तस्वरितस्यचकारटका
रव्यवहितस्यापिस्वरितःसिद्धोभवति २९ अंगवृत्तेःपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य अंगो
वृत्तेंगकार्येकृतेपुनर्वृत्तावंगकार्यस्यविधिर्नभवतियोऽन्यःप्राप्नोति कथंज्ञायतेयदयंज्ञा
जनोर्जेत्याह एतत्किलवक्तव्यंज्ञाजनोर्जाइतिकाइपसिद्धिः जानीतेजायतेजभा
वेकृतेमादीर्घोयजीतिदीर्घत्वंभविष्यति एवंसिद्धेसतियद्दीर्घमादेशंशास्तितज्ज्ञापा-
यति अंगनिमित्तेजादेशेकृतेपुनर्दीर्घत्वंनस्यादिति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं कि
यत्तइत्यत्रयिजादेशेकृतेऽप्यकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घत्वंनभवति अंगवृत्तेपुनर्वृत्ताद
वविधिर्निष्ठितस्येति ३० सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंबाधितमेवतत् यत्रद्वौविधी १९
युगपत्प्राप्नुतः तत्रविप्रतिषेधेपरमितिकृत्वापरस्मिन्कृतेपुनःप्रसंगात्पूर्वोविधिः

ग्रामे वन्न भवति किं कारणं यत्सकृद्बाधितं तद्बाधितमेव पुनर्न भवति कथं ज्ञायतेय
दयं कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति कर्तृग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र कर्मव्यति
हारे इति वक्तव्यं नार्थः कर्तृग्रहणेन नन्नचभावकर्मणोरपि कर्मव्यतिहारे इत्यात्म
नेपदं प्रसज्येत नैषदोषः न खल्वकस्मिंश्चिद्विहितोन्यत्र प्रतिषेधः स्यात् यथा कर्तरि प्र
तिषेधो भवति एवं भावकर्मणोरपि प्रतिषेधः प्रसज्येत व्यतिगमयन्ते ग्रामाः व्यतिह
न्यन्ते दस्यवः अस्तु पुनः प्रसंगविज्ञानाद्भविष्यति नार्थः कर्तृग्रहणेन एवं सिद्धे सति य
त्कर्तृग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव नत् सकृ
द्व्यतिहारे लक्षणेनात्मनेपदेन भावलक्षणमात्मनेपदं बाधितं न पुनः स्यात् किमे
तस्य ज्ञापने प्रयोजनं शास्ति हि इति स्थिते तृह्योः स्तनज्ञाशिष्यन्यतरस्यामिति नातज्ञा
देशस्य प्राप्तः शभावजभावौ च परत्वान्नतज्ञादेशे कृते पुनः प्रसंगाच्छभावजभावौ न
भवतः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव तत् इति न भवतः शिष्टादित्यादि सिद्धं

भवति २१ असिद्धं बहिरंगमंतरंगे बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणे कर्तव्ये सिद्धं क
थं ज्ञायते यदयं ङोमाङश्चान्त्याह अत्राङिः परतः परत्वप्रवचनमनर्थकं अथ याक्षो-
प॰भा॰ ढश्लेषे वेस्थितस्य अकः सवर्णो दीर्घत्वं प्राप्नोति पश्चाद्गुणः सर्वं तावदेकादेशो भवि
ह॰ ष्यति तस्मिन्नुक्तो न सिद्धं अक्षोढा एवं सिद्धं सति यदेतदाह तज्ज्ञापयति यात्स्वप्रसा-
२॰ गियोंतरंगकार्यं भवति बहिरंगएकादेशः तस्मिन्कृते पितस्यासिद्धत्वात् परस्माद्गु
20 णः स निमित्तः पश्चात्तु न वृद्धिः प्राप्नोति तस्मादारंभ एवमर्थं किमेतस्यापने प्रयोजनं ना-
पठ्याम ह्याइति परीयणादेशस्तस्यासिद्धत्वान्पूर्वं यणादेशो न वेगो भवति २२ स
मानाश्रयमसिद्धं व्याश्रये सिद्धं भवति कथं ज्ञायते ह्येषा यदयं हृतः सिजिति सि
चः किं त्वि कृत्वे सिचमाश्रित्यानुदात्तोपदेश इत्यनेनानुनासिकलोपः उकारमाश्रि २॰
त्य ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः एवं माहृतेति सिद्धं भवति अस्तस्यापि सत्सिचं च लेः
सिजिति कृत्वा हृत इति स्थिते सार्वधातुकमपिदिति ङित्तकारस्य ङित्वे सति तमा

श्रित्यानिर्दिष्टत्वाद्धलउपधायाः क्ङितीति लोपः हन्त्वादंगादिनेच सलोपः ततश्चाहन्नि।
ति सिद्धं भवति नार्थो हन्तेः सिजिति सूत्रेणासेवं अक्रियमाणे सूत्रे सकारलोपे हन्ते
र्हकारे योकारस्तस्य शीकारत्वमाश्रित्यार्धधातुके तोऽलोपः इति लोपः प्रसज्येत अ
थ सूत्रे क्रियमाणे एवमेव मैं कस्मान्न भवति असिद्धवदत्राभादिति नकारस्यासिद्धत्वा
न्नकारेणाव्यवधीयते यावतान्निर्दिष्टत्वाद्धलउपधाभावः क्वास्ते तस्मादुभयोरपि प
क्षयोरसिद्धत्वान्नकारलोपस्याकारलोपो न भवति तस्मान्नार्थः सूत्रेणाएवं सिद्धे स
ति यत्सूत्रमारभते तज्ज्ञापयति समानाश्रयमसिद्धं व्याश्रये सिद्धं भवति आरभ्यमाणे
हि सूत्रे सकारमाश्रित्य नकारलोपः अकारलोपो सकार एव तदेतत्समानाश्रयं भ
वति अनारभ्यमाणे सूत्रे तकारमाश्रित्य नकारलोपः सकारमेव तद्व्याश्रयं भवति।
सूत्रमारभमाणाः तज्ज्ञापयति समानाश्रयमसिद्धं भवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं
पञ्च षः द्वितीया बहुवचने पपिवे इति स्थिते वसोः संप्रसारणमिति शसमाश्रित्य सं

प्रसारणेपरत्वेऽपिचकृतेपण्डस्र् इतिस्थितेऽसमाश्रित्यातोलोपइतिप्रजादेर्ङितिप्रका
रलोपेकृतेप्रसिद्धवदत्राभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादजेवनास्तिऽतःप्रकारलोपः।
प॰भा॰ असंस्यापुनःपरिभाषायांसत्यांव्याश्रयत्वादेतन्निसिद्धंभवति अत्रशसमाश्रित्यवसोःसंप्र
वृ॰ सारणंऽसमाश्रित्यालोपःतदेतद्व्याश्रयंभवति व्याश्रयंचसिद्धंभवति इतिकृत्वाका
२१ रलोपेकृतेपशुषइतिसिद्धंभवति ३३ येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्या
21 त् येनवर्णेनवासंयोगेनवानंतरेणाव्यवधानमुच्यमानस्यविधेःप्राप्तिरस्तितेनव्यव।
हितेपिवचनप्रामाण्यादेवविधिर्भवति तद्यथाशमामष्टानांदीर्घःश्यनीत्यनेनशाम्यती
त्यत्रदीर्घोनप्राप्नोतीति किंकारणंयत्रोदीर्घभावीसोन्येनहलाव्यवहितः नचशमा
दीनामष्टानामपिकश्चिदजंतोस्तियदर्थंवचनंस्यात् उच्यतेचेदंदीर्घत्वंतत्रवचनप्र
माण्यादन्यस्यापिदीर्घोभवति कथंनह्यनंतरेणाव्यवधानमत्रदीर्घभावेऽप्यजस्ति एव २१
मियंपरिभाषाज्ञापितानाविज्ञेया किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंअपिजिगांसतइत्यत्रा

जह्निगमांस्तनीति गमेरित्यदीर्घत्वस्तनि सकारेरोव्यवधायकेन यातो दीर्घत्वं भवा-
ति नाभ्यासस्य यात्त्व्यवाये ३५ निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावो भवति तद्यथा छ
त्रनिमित्ताच्छायाच्छत्रापाये न भवति शास्त्रेपि ज्ञापकं यदयं स्तनोत्यादिषु स्तोनीति ब्रवी
ति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्रष्टुरित्ययं शब्द उपदेशे पठितः तस्य यात्वादेरिति षकारस्या-
मकारः कृतः षत्वमिदं चष्टुत्वे तस्याभावे ष्टुत्वस्याभावो भवति ततः स्तोतीति भवत्येवं
निमित्ताभाव इति सिद्धं तस्याज्ञापने प्रयोजनं पत्युषः तस्यूष इत्यत्र वह्निमित्तक इट् व
वलभावे तस्यापि भावः सन्नियोगशिष्टानामेकतरापाये उभयोरप्यपायः कथं ज्ञायते
लोकतस्तथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्तव्यं देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति शास्त्रे
चापि ज्ञापकं यदयं बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं यदयमस्मिन्सू-
त्रे फग्रहणं करोति अत्र हि बिल्वकादिभ्यो लुगित्युच्यमाने प्रत्ययलक्षणलुप इत्यन
यापरिभाषया बिल्वकादिभ्य उत्तरस्य तद्धितपरत्ते नैवाप्रत्ययोस्ति विना फकारं त

प॰भा॰ वृ॰ २२ 22

स्मादङ्गोतेरणाकग्रहणोपकमेवलुग्भवतिनार्थेछग्रहणेन तद्यथाबिल्वानामदूरभवं।
नगरमित्यस्मिन्विग्रहेरणाडादीनांउक्चेत्यनेनबिल्वशब्दाछप्रत्ययोभवति उक्चा
गमःतत्रभवन्तिबिल्वकीयाः तस्यांबिल्वकीयायांभवन्त्यस्मिन्नर्थेरणतत्राहतद्ध।
ताःपाणिनीयाः बिल्वकछइतिस्थितेऽतेरणाछवचनंछस्यलुकिकृतेरणोपिलुक्
प्रसज्यते अयमपिद्धितोबिल्वकशब्दादुत्पन्नोभवति ननुचतद्धितश्चनुत्पन्नेनचानल
द्धितःपरोस्ति नैषदोषः यदाबैल्वकस्यादमित्यस्मिन्विग्रहेहत्तलक्षणाछःक्रियते।
तदारणतद्धितपरोभवतितस्मादनिहार्थेछग्रहणंक्रियतेनैतदस्ति अथहणोऽल्।
किक्रियमाणोप्यसिद्धवदत्राभादिति छलुगसिद्धोभवतितेनानेनालुग्भवति तस्मान्ना
र्थेछग्रहणेनएवंसिद्धेयछस्यापिभवतितेनकथमिहछस्येवस्यात् उगितामभूदितिन्य
यंउक्छसन्नियोगमिहइति एवंसतिकिंकृतेभवति सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापा २२
येद्वयोरप्यभावइत्येषापरिभाषाकर्तव्याभवति अपरआहछकारोच्चारणंक्रियतेछ

कारस्यैव लुग्यथा स्यात् कारस्य माभूदिति नत्वं न प्रत्ययस्य लुग्युच्यमानः कः प्रसंगो य
द् प्रत्ययस्य उतः पूर्वभक्तस्य स्यादिति पठ्यतित्वाचार्यः अनित्यैषा परिभाषा ययतच्छ
कारोच्चारणं करोति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं पंचेंद्राणोपादेवतास्येति पंचेंद्रः।
दशेंद्र इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते ज्ञानकोपि निवृत्तिः सिद्धा भवति ३९ येनना।
प्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यैव बाधको भवति येन नाप्राप्त इति द्विप्रतिषेधः प्रकृतं
गम इति नाप्राप्ते प्राप्त एव येन लक्षणेन प्राप्ते सति अन्यो विधिरारभ्यते स तस्य बाध।
को भवति येन तु कश्चित्प्राप्ते कश्चित्प्राप्ते न तस्य बाधकः कथं ज्ञायते अनित्यैषा परिभाषा
यदयं सनीवर्थेत्यत्र स्थिराहं पठति विभाषार्थं कथं कृत्वा ज्ञापके अस्याप्यार्थयातु।
केषु प्रत्ययेषु ध्यार्थयातुकस्यान्यनेनेजाप्राप्तः सण्काचउपदेशेन्तदानादिति प्रतिषि
द्धः तज्ज्ञापनार्थं पुनः स्वरति सूतीत्युच्यते सन्यप्यार्थयातुकस्येजाप्राप्तः सनिग्रहगु।
होश्चकः किनीति प्रतिषिद्धः तस्याप्यनेन बाधने स्यात् सनीवंतर्धादौ स्थग्रहरो।

क्रियमाणो यद्यपि नित्याचार्यः येन नाप्राप्ते तस्य बाधकं भवति कथं नहि प्राप्ते क्वचिदपि
स्वरतेरेकाजलक्षणप्रतिषेधेऽयं विभाषाविधिरारभ्यते अन्ये त्वार्धधातुकेऽयं प्रा
प॰भा॰ प्तेच एवमेकाललक्षणेऽमन्यप्राप्ते ग्रहगुहोश्चेति सनि प्राप्ते स्वरतिसूतीत्यनेन न विभाषा
वृ॰ रभ्यते स येन प्राप्ते न च तं बाधते तस्मात् ऋद्ग्रहणं क्रियते पुनरेवं सति प्राप्ताप्राप्तयो
२२ रप्यारंभः आर्धधातुकस्येतीडागमः एकादेश इति प्रतिषिद्धः अविभाषापक्षेऽपि
सनि ग्रहगुहोश्चेति उगितानामिति प्रतिषिद्धः तद्बाधनार्थं पुनः ऋद्ग्रहणं क्रियते
मेषा ऋद्ग्रहणाज्ज्ञापितं भवति एतस्याप्यनेन किं प्रयोजनमदीधयुरिति पदकारस्य प्र
त्याख्यानपक्षे उदाहरणमुपपन्नं भवति कथं अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषये आ
रभ्यमाणः येन प्राप्ते एव प्रतिषेध आरभ्यते तं बाधते येन प्राप्ते नाप्राप्ते न च तं बाधते
क्ङितीत्येव प्रतिषिद्धः जुसि प्राप्तः नहि कश्चिज्जुसास्ति यत्रार्धे प्रतिषेधो न स्यात् देधी २२
वेवीटामिति पुनरनेन न देधीवेव्योरव्येनोरस्मिं जुसि प्रतिषेधः प्राप्तः अन्यस्य यातोऽज्ञे

स्यनेन प्राप्तः योऽसौ प्राप्ते चाप्राप्ते च एवमयं क्ङिति गुणः येनास्य सर्वत्र प्रतिषेधः प्राप्तः
न बाध्यते यः क्वचित् प्राप्तः क्वचिदप्राप्तः न स बाध्यते क्ङितीत्येवं बाध्यते दीधीवेवीटा।
मिति न बाध्यते तस्मादन्यस्यैव गुणो भवति न क्ङिति गुणाः २७ लुग्विकरणाल्लु
ग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणस्यालुग्विकरणस्य ग्रहणे लु।
ग्विकरणस्यैवं ग्रहणं भवति कथं ज्ञायते यदयं स्वरतिसूतीत्यत्र सूतिसूयत्योर्ग्रहणं
करोति तन्निर्देशस्य प्रयोजनं स्वतिनिवृत्त्यर्थं नैतदस्ति सूतीति ज्ञानं बयस्यैव सू।
यते रिष्यते तेन स्वतेर्न भविष्यति एवं सिद्धे सति यन्निर्देशं करोति तज्ज्ञापयति भव
तीयं परिभाषा पृ॰उ॰ त्यस्य सूयतेरेवालुग्विकरणस्य न स्यात् तस्मात्सूतिग्रहणं
क्रियते लुग्विकरणस्यापि यथा स्यात् किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गातिस्थाघुपा
त्रपाग्रहणे लुग्विकरणस्यैव भवति अपात् लुग्विकरणस्य न स्यात् अपासीत् त
दत्रा लुग्विकरणस्यैव स्यात् पृ॰उ॰ नुच्यमाने लुग्विकरणस्य न स्यात् तस्मात्सूतिसू

यतीतिद्विर्निर्देशः क्रियते लुग्विकरणार्थं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुग्विकरणस्य
वग्रहणमिति यदयं गातिस्थाघुपाभूभ्य इति द्विर्निर्देशं करोति तज्ज्ञापयत्यस्याः परि।
प.भा. भाषेति ३८ उभयतआश्रयेनान्तादिवद्भवति यत्रोभयंप्राप्नोति अन्तस्थादिश्चतत्रा
वृ. न्तादिवद्भावोनभवति तद्यथालोके उभयस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्योभवतिसतयोः पर्या
२८ येणकर्मकरोति यदाचैतौयुगपदप्युपगच्छतः नचपरस्परविरोधिनौभवतःतदा
क्रमेणकरोति यदातुविरोधिनौभवतःतदानैकस्यापिकर्मकरोति एवमिहापिय
दिहान्तवत्त्वंतवत्त्वादिवद्भवति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं पराह्वस्यायतेपलायतइ
ति यदात्रयथोन्तरादिवन्नभवति तदोपसर्गस्यान्तवद्भवति यदात्रोपसर्गस्यान्तदेवभव
तितदायोन्तरादिवत् ततएकादेशेकृतेउपसर्गस्यायतोपरतरेत्वंवशक्यतेवक्तुं ३९ २८
एकान्तवयवकृतमनित्यं इहशास्त्रेएकान्तवयवकृतंतजित्वंणत्वंवातदानित्यंभवति
कथंज्ञायतेयदयंमेघेष्वनवहोक्तःशमोणिवनित्याहृतत्रणत्वकरणोहृद्दानित्करणं।
र्थं

स्वरार्थं नेत्वतनेस्कानुबंधेनशाक्यनेतलब्धं अत्रजिरितिवक्तव्येस्वरस्यहृद्धिश्चभवति
एवंसिद्धेयदयंद्व्यनुबंधंकरोतितज्ज्ञापयति आलीयंपरिभाषाएकानुबंधकृतमनि
त्यमिति किमेतस्याज्ञापनप्रयोजनेज्ञेयातिभ्यपिहृत्यकृतेग्रंथेज्ञेयातिषासोमेद्रावसि
चवोर्दैवतासोमेंद्रश्चकः शाकृतस्यासिद्धत्वाहृद्धिर्नभवति ४९ एकानुबंधकग्रह
णेनद्व्यनुबंधकस्य एकानुबंधकग्रहणेद्व्यनुबंधकस्यग्रहणंनभवति कथंज्ञा
येनयदयंवामदेवाड्ड्यइत्यावित्यत्रयस्येतिलोपेनसिद्धेयेड्डित्करणामकारलोपार्थं।
करोतितज्ज्ञापयतिएकानुबंधकग्रहणेनद्व्यनुबंधकस्यग्रहणंभवति किमेतस्या।
ज्ञापनेप्रयोजनंयययेनोऽस्मान्नदंष्ट्रेइति यतएवग्रहणंभवति अतस्तेनवामदेव्यमि
ति ५१ निरनुबंधग्रहणेनसानुबंधकस्य निरनुबंधकग्रहणेसानुबंधस्यनभवति
कथंज्ञायदयंवामदेवाड्ड्यड्ड्यावितियकारेड्डनेकरोतिटिलोपार्थं अत्रहियस्या।
तिलोपेनसिद्धं एवंतर्हिज्ञापयतियकारस्याननुबंधकस्यग्रहणेनसानुबंधकस्यन

स्यग्रहणंभवति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं ययतोद्यातदर्थइतियकारग्रहणोवा

मेदेव्यमित्येवम्प्रमुखरेणनभवति यंविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकः सविधिर्बाध्यते यथा।

प·भा· एकारविधिंप्रत्येकारोच्चारणमनर्थकं अकारविधिंप्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं

वृ· उकारविधिंप्रत्युकारोच्चारणमनर्थकं एतैनैकारविधिः अकारविधिः उकार

२५ विधिश्चप्रदर्श्यते वक्ष्यतिअतोभिसऐसिति इदवर्णस्येत्वमनव्यनक्तव्यः उ·मेस्यादे

25 शः अद्भुक्तव्यः आतडागालइतिवक्तव्यः पश्चाद्गुणवृद्धिसवर्णादीर्घत्वसिद्धेर्हेदौः इंद्रा

रमीहद्वातृपेपोइति अत्रपररूपंप्राप्नोतिपररूपंप्रत्येतेविषयोनर्थकाभवंतिमिनप

ररूपंबाध्यते ५२ यस्यविधेर्निमित्तंनासौबाध्यते नयथालोकेयमर्थंप्रतियद्वच

नेनिमित्तत्वेनकल्प्यतेतस्यार्थस्यतद्वचनंप्रापकंभवति अभुक्तवतिभुंक्तेतियथा

एवमिहापियस्यविधेरकारैकारोच्चारणंनिमित्तंभवंतितन्निमित्तस्यविधेःप्रापका २५

णिभवंति अकारोच्चारणंसवर्णादीर्घत्वस्यैकारोच्चारणंतद्वृद्धिविधेः कथंनाद्व

नैषु अकारैकारेष्वेषां विधीनां प्राप्तिरस्ति हृद्दैरित्येवमादिषु अत्रैकारैकारो
कारो वा अनयोर्विध्योर्निमित्तमेव तेन नैतौ विधी भवतः परत्वं च न भवति अतो।
भिस् ऐस् आनडौरालः इत्येवमादिषु वचनव्यतिरेकाद्विधि व्यतिरेको लभ्यते
अतिजरैः अतिजरसात् ददाविद्याविति यस्य विधेर्निमित्तं तं न सो बाध्यते अतो
भिस् ऐस् टा ङसि ङस् आमिनात्म्याः आनडौ णा ननः कार्यकालं संज्ञापरिभाषं को
स्यार्थः कार्यकालो यस्य तत्कार्यकालं कालो नाम पादः न्यास इत्यनर्थान्तरं सं
ज्ञापरिभाषाश्रयैवपठ्यते तस्य एव तासां कालः यत्र यत्र कार्यं तत्र तत्र तासां।
कार्यं तद्यथा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु उपस्थिते मिदं भवति वृद्धिरादैजिति से
षा शास्त्राप्रियत्वात् तासां तीअस्मात् तत्रात्परा भवति तथा गुणाशास्त्रिभ्यः अदेङ्गुण इत्येषा
परा भवति तथा राज्ञा के च तत्र आलोऽन्त्यस्येत्येष ‥ परा भवति अस्थिदधिसक्थ्या।
दीनामङ्डुदात्त इति अस्थ्यन्भिरिति ङिच्चेति अनेकाल् शित्सर्वस्येति परा भवति एवमेतत्का

धिकाले संज्ञापनिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं कथं पुनर्ज्ञायते अन्येषापरि।
भाषेति यदयं नमुने इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं अदसः दसु शब्दाडन्तरस्य टेत्येन स्या।
प.भा. आङो नास्त्रियामिति क्रियमाणे णानादेशे घिलक्षणो मुभावः सिद्धस्तत्र नमुने इत्यने
वृ. न मुभावस्य नाभावे क्रियमाणे असिद्धत्वमिति प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते सति नाभावः
२९ क्रियमाणे ह्यस्मिन्सूत्रे प्रतिसिद्धः घिसंज्ञेन प्रतिसिद्धः तत्र मुभाव एव नास्ति
26 तो घिसंज्ञा घिसंज्ञाभावाच्च ङोनाभावः तस्मान्न मुने इत्यत्राघिसंज्ञापरिभाषं
यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं अदसोसेर्दादुदोम इति उपस्थितमिदं भवति शेषो
घ्यसखीति च मत्वात्परा भवति घिसंज्ञा तस्मात्सिद्धायां सत्यां घिसंज्ञायां मुत्वं सि
द्धं भवति नाभावे त्वसिद्धे ततोऽस्य नाभावस्य सिद्धमनेन क्रियते सैषा संज्ञापरिभाज्ञा
पिता परिभाषा भवति किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनं अदसोसेर्दादुदोम इत्यत्र चो २९
च्यते ईत्वान्वयोऽप्युप्रहसंज्ञोच्यते एतयं ऊ वचन इत्यस्मात्परा भवति कार्यका

लेसंज्ञापरिभाषमितियत्तदुपपन्नंभवति ८५ उक्तार्थानामप्रयोगः सहेत्युक्त
स्यार्थस्यपुनःप्रयोगोनभवति कुतोलोकेदृष्टत्वात् तद्यथालोकेप्रकृषइत्युक्ते
पुनस्तस्यैवद्वितीयस्याकारणीयंकार्यमितिचपुनःप्रयोगोभवति यद्येवंनसा।
मिवचनइत्ययंप्रतिषेधोनोपपद्यतेकथंश्चग्रहि अनन्येनगतोक्तादितिकतिसा।
मे अवशंचैतदनवर्णेलोपइत्येवमुक्तेतस्मान्नार्थस्याकारेण पश्यतित्वाचा।
र्थः अनेनास्यापिवकारस्योच्यमानेत्येसमानेदेशस्यैवभवति नानेनमात्रस्य
यस्याज्वरत्वरयोर्वकारः नास्यावेनस्यसमानदेशः अकारेणाव्यवहितस्यनभवति।
नानेनमात्रस्य यस्याज्वरत्वरयोर्वकारः नास्यावेनस्यसमानदेशः अकारेणाव्यवहि
तस्यनभवतिसचकारेणाबलात्क्रियतेतस्मादेषचकारोज्ञापनार्थोभवति अनेन्य
विकारेणस्यसदेशस्येतिकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं अतस्तच्छ्वाइत्यलोपोभवति अ
नेनस्याकारस्यलोपइत्युच्यमानेनस्यसमानदेशस्यैवभवतिनान्यस्येति संज्ञापूर्वको

प.भा.वृ. २८

विधिरनित्यः इह यः संज्ञापूर्वको विधिरारभ्यते स किलानित्यो भवति कथं ज्ञायते
यदयं उतो गुणा इत्याह अत्र ह्योर्गुणे क्रियमाणे औकारो भवति तत्र च स्वयंभोरादितव
न्नव्यं उवर्णस्यैतोऽन्न भवति एवं सिद्धे सति यदयं गुणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति संज्ञा
पूर्वको विधिरनित्यः ततः स्वयंभ्वनित्यो गुणो यथा स्यात् किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोज
नं स्वयंभुवोपत्यं स्वायंभुवः इति गुणो न भवति ॥ ४१ ॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधि।
करणे तथा ह्यर्थगतिः नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यत्किंचिद्दृश्यते तदन्यस्मिंस्तत्स
दृशे कार्यं ज्ञापयति तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशस्तुल्यादरपा
णिपादनयन एवानीयते नाश्वो गर्दभो वा एवं तावल्लोके शास्त्रेऽपि यदपि चार्यस्मि।
पियातो भवेत्यत्र यातेर्ग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र हि यातेर्ग्रहणमन
र्थकं स्मिपियातो भवेत्यत्र यातेर्ग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र हि यातेर्ग्र २८
हणमनर्थकं स्मिपिपरतो यातोरुच्यते स्मिपूर्यातोरेव भवति न प्रातिपदिकात् ।

तत्रनार्थोयात्वग्रहणेनएवंसिद्धमतियद्धात्वग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयतिसर्वनस्ता।
त्रेयातोस्त्रायातोर्भवति तेनयात्वसकारस्यसिद्धंभवति अचकाङ्क्षवान् अ
त्वशाङ्क्षवान् कथंयातोरेवस्यात् एवमर्थंयात्वग्रहणंपुनःकरणंसर्वनस्त्रे
यातोरेवनप्राप्नोतीति पुनरुक्तिरित्युच्यते तिप्यनस्तेःस्तिपियातोरुर्वेतितत्रन
ह्यिवयुक्तमन्यसदृशाणि करणेनयास्यार्थइति अनस्तावत्तिसदृशेनतत्कार्यं
भवति कश्चिदानीमत्तिसदृशः अस्तिवैयातुः योन्ययातुःसोमावनत्तिः अस्ति
सदृशोभवति तेनानयापरिभाषयासर्वनस्त्रेयातोरेवस्यात् अयातोनस्यात्।
तेनैवयात्वग्रहणेनयातोरस्त्रक्रियतेतदेतद्धात्वग्रहणंज्ञापकंभवति अचेच्छे
दस्यसर्वनामस्थानमितिसर्वनामस्थानेतत्सदृशेवासर्वनामस्थानेकार्यंभव
ति ४८ उदित्स्ववर्गमेवगृह्णातिनसवर्णमात्रं उदिद्ग्रहणं गृह्णामारणःस्ववर्ग
मेवमेवगृह्णातिनसवर्णमात्रंकथंज्ञायतेयदयंनविभक्तोतस्माइत्यत्रतत्र

हणादेव सिद्धे सकारस्य ग्रहणं करोति किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं चोःकुरित्य
त्रत्र ग्रहणेन शकारस्याग्रहणात्कुत्वं न भवति तेन विड्इति सिद्धं भवति ४९
सर्वविधिभ्य इड्विधिर्बलवा सर्वेभ्यो विधिभ्य इड्विधिर्बलवान्भवति कथं
प· भा· वृ· ज्ञायते यदयं सनि ग्रहगुहोश्चेति चकारेणाप्युकोन्तकर्षणं करोति कथं ज्ञा
२८ त्वा ज्ञापकं यत्रोऽपि चकारोनर्थकः कस्मात्क्कृतः सनीड्न तत्र तावदत्रेऽन
28 भवति इकोऽझलिति किन्त्वं नावत्यतीत्यतेन त्र किन्त्वे कृते प्युकः किती नेड्
प्रतिषेधो भविष्यतीनार्थश्चकारेण प्रत्यपतित्वाचार्यः किन्त्वादपि पूर्वमिडा
गमः इति कृते इकोऽझलिति किन्त्वं नास्ति हल्लिन्त वचनात् तस्माच्चकार इ
ट्प्रतिषेधार्थ इ ग्रहणानां किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं ग्यित्वन्यत्र संप्रसारणा
त्पूर्वमिट् सिद्धो भवति इति कृते तेन क्वासे इति किन्त्व प्रतिषेधः असति किन्त्वा २८
संप्रसारणं न भवति ५० सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इह शास्त्रे सर्व

विधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्भवति कथं कृत्वा ज्ञायते यदयं प्रत्ययलोपे प्रत्यय
लक्षणमित्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं एतत्सूत्रं नारब्धव्यं कथं प्रत्ययाश्रया
णि कार्याणि भविष्यन्ति सर्वाणि कृत्वा पश्चात्प्रत्ययलोपं करिष्यामि पश्यत्या
चार्यः लोप एवं भवति तस्मिन्कृते न तदाश्रयाणि न प्राप्नुवन्ति तस्मात्प्रत्ययो लोप
प्रत्ययलक्षणमिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नेसंतीत्यन्नादेशात्पूर्वं मस्तेर्लो
प इति तस्मिन्कृते न ज्ञादित्वाद्दयादेशो न भवति ५१ व्याख्यानतो विशेषप्रति
पत्तिर्न हि संदेहादलक्षणं इह शास्त्रे यत्र संदेहस्तुल्यायोस्तेहितायो तत्र व्याख्या
नतो विशेषोऽवगन्तव्यः कथं पुनर्ज्ञायते इयमस्ति परिभाषेति यदयं प्रत्याहार
ग्रहणे णित्तिणाकारमासजति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र हि किलान्यावर्णाभ्यास
क्तव्याः सन्ति हि बहवो वर्णाः द्वित्वे न बध्यमाने णिमणाकारे जग्रहणेपु संदेहो भव
ति किन्नु खल्वपूर्वेण णाहोस्वित्परेणेति पश्यति त्वाचार्यः अत्र त्वजग्रहणेपु सं

देहः व्याख्यानतो विशेषप्रतिपादयिष्यामः अनेनाज्ञाप्यते लीयं परिभाषेति व्याख्या
नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं सत्ती
प.भा. वेतर्थे त्यत्र संदेहः किन्नु खल्विवेतानामाहोस्विदीवेतानामिति व्याख्यायते ५२
वृ. चानुकृष्टमनन्तरस्य नानुवर्तते कथं ज्ञायते यदयमव्ययेयथाभिप्रेताख्याने कृ
२९ ञः क्त्वाणमुलग्रहणं करोति कथं ज्ञात्वा ज्ञापकं मण्डूकप्लुतेनानुवर्तते त
29
त्क्त्वाणमुलावनुवर्त्स्यतः क्त्वा चेति चकारेण णमुलोऽपि कृतस्यानुवृत्तिर्भविष्यति।
नार्थो णमुल्ग्रहणेन प्रपत्तिनाचार्यः यद्यनुकर्षणमिह णमुलः क्रियते ति
र्यच्यपवर्गे इत्येवमादिषु सूत्रयोगेष्वनुवृत्तिर्न स्यात् तस्मात्कार्यग्रहणं क्रियते अ
कृगपगुभयोरनन्तरस्यानुवृत्तिर्यथा स्यात् इति चानुकृष्टमनन्तरस्य नानुवर्तते कि
मेतस्याज्ञापने प्रयोजनं वदः सुपि क्यप्चेति यतो भावे भावे इत्यत्रानुवृत्तिर्भवा २९
तिन ५३ प्रकृतिग्रहणाय यद्वल्लिंगं तस्यापि ग्रहणं प्रकृतिग्रहणं यत्र भवति यद्

लृकोपितत्रग्रहणंभवति कथंज्ञायतेयदयं ऋऌपधायायामोहस्त्वुपधाग्रहणंकरो
ति कथंकृत्वाज्ञापकंतत्रपोधाग्रहणेनोकारोगृहीतोभवति तस्माडुकारग्रहणा
मेवमर्थंकर्तव्यं ऋऌतोगोहस्तिपश्यतित्वाचार्यःएवमुच्यमानेयोसौगोहेरभ्या-
सगतऌकारः सोगृहीतीतितस्याप्युत्वंप्रसज्येत तत्तस्मादुपधाग्रहणं यदिचप्र
कृतेग्रहणेयऋ·ऌकोपिग्रहणंभवतिततएतदुपपन्नंभवति किमेतस्याज्ञाप
नेप्रयोजनंजक्षेतियऋ·ऌकोग्रहणादुपधालोपःसिद्धोभवति ५८ एकस्मि
न्नपिव्यपदेशवद्भावोप्रातिपदिकग्रहणेन एकस्मिन्नपिव्यपदेशवद्भावःसोप्रा
तिपदिकेनभवति कथंज्ञायतेयदयंसर्वादिनिःसर्वादित्याह कथंकृत्वाज्ञा
पकं अत्रहिसर्वादित्येववक्तव्यं कथंसर्वात्केवलाद्भविष्यति व्यपदेशवद्भावेन
च एकस्मिन्नपिसहसर्वेणायःसर्वादिर्भवति एवंसिद्धेयत्केवलार्थंसर्वक
सर्वादितित्याह तेनज्ञायतेव्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेन किमेतस्याज्ञापने

प्रयोजनं सूत्रोपपदविहितः सांग्रहसूत्रिकः केवलान्न भविष्यति सूत्रमधीते सौत्रः ५५
प॰भा॰ तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इह यद्यस्यैकदेशभूतं तत्तस्य ग्रहणेन गृह्यते तद्यथा
वृ॰ देवदत्तो गंगायमुनेति देवदत्तस्या गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते तथानेका नद्यो गंगा
३॰ यमुनां चानुप्रविष्टा गंगायमुनाग्रहणेन गृह्यते एवं तावल्लोके शास्त्रेऽपि ज्ञापकं यदयं ने
30 दमदसोरकोरिति प्रतिषेधं शास्ति इदमदसोः कार्यमुच्यमाने ककारयोः प्रसंगः यत्तककारयोः
स्यात् नार्थः प्रतिषेधेन पश्यत्याचार्यः तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति ततः प्रतिषेधं शा
स्ति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं उच्चकैः नीचकैरित्यकारयोरव्ययसंज्ञा सिद्धा भवा
ति ५६ अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति अर्थमभिसमीक्ष्य पंचमीनिर्दिष्टमपि षा
ष्ठीनिर्दिष्टं भवति अर्थवशात् तद्यथा उच्चैर्गृहाणि देवदत्तस्यामंत्रयस्वैनं देवदत्तस्य
गावोऽश्वाः सुवर्णं च आढ्यो वैधवेयो देवदत्त इति शास्त्रेऽपि यदयमाह आङो नास्त्रि ३॰
यामिति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्रेच्युत्तरस्याङो नाभावश्चेति अत्रेरिति षष्ठी हन्तेस

दार्थात्पंचमीनिर्दिष्टं भवति ज्ञापकंच संप्रतिनामाचार्यं इति यस्मान्निपातयति अत्रस
हस्येति तृतीयानिर्दिष्टं स्वगृहणमनवर्तते तेनैवानिर्दिश्यमानेपि तृतीयासंप्रत्य।
यो भविष्यति नच प्रत्ययेकृते न रस्याविभक्तेश्रवणमस्ति लकारभवेन तव्यं अव्ययादाप्सु
प इति नदेतज्ज्ञापकंक्रियते यद्यपि तत्र तृतीयानिर्दिष्टमपि सदर्थादन्यविभक्तेस्ता।
दिति किमेतस्य ज्ञापनेप्रयोजनं आनेर्मुगित्यत्र अत इति पंचमीनिर्दिष्टं सत् षष्ठी।
निर्देशो भवति यद्येवमस्येति शास्त्रे ग्रहणानि कर्तव्यानि भवंति एकवचनाद्यान्यतरस्या।
वचनास्यान्यतरस्यां अस्यापूर्वमित्यत्वज्ञापनार्थं क्रियते ५७ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः
इह शास्त्रे पर्जन्यवल्लक्षणं दृष्टं तद्यथा पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं चाभिवर्षति नापूर्णमभिवा।
र्षति एवं लक्षणमपि भवति दीर्घस्य दीर्घत्वं भवति चिचीषति बभूषति कथं ज्ञायते।
यदयं प्रवाहणस्य ढ इति वृद्धस्यापि वाहनशब्दस्य पुनर्वृद्धिप्रतिषेधं शास्ति यद्यप्याचा।
र्यः यत्रापि वृद्धिरस्ति तत्रापि वृद्धिर्भवति पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेः किमेतस्य ज्ञापने प्र।

योजनं खट्वाढकमित्यत्र दीर्घस्याप्यकः सवर्णो दीर्घत्वं भविष्यति ५८ अहं तावद्ब्रूमः

प॰भा॰ पाणिनीयाः वृद्धिर्नाम रचना यथा प्राग्नस्य सायनं स्यापना वृद्धिलक्षणा रचना पा-

वृ॰ णिनीयानामाचार्याणां मते कृतवद्भवति कार्यं दृष्ट्वा यत्कृते तत्सर्वं निवर्तते कथं कृ-

३१ त्वा ज्ञायते यदयं तद्धितयत्तन्नेदिति ब्रवीति कथं कृत्वा ज्ञापकं अथ हि कृतं इत्येवमा-

31 दीनां रोगाच तुः परे कार्यं चैव भवतीत्युच्यते तेषां चावश्यमस्कारस्य रोणप्रुगेण लक्षणस्य

गुणवृद्ध्य पर्येत्वैर्भवितव्यं तेपुकृते घनायमद्भवति यक्षं कृतामवकं उद्दरावाम्हा-

दिति न यतः तन्नदित्याह तज्ज्ञापयति गुणवृद्ध्य पर्येत्वानि कार्यं दृष्ट्वा निवर्तन्ते तन्ना-

न्तरे देवासोभवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं प्रियंग्रामणिकुलं यस्य प्रियग्रामणि-

कः शेषाद्विभाषेति कपि कृते ह्रस्वत्वं निवर्तते पश्चाद्ध्रस्वो नपुंसकस्येति ह्रस्वत्वं भव-

ति उच्यते कोन्वत्र विशेषः यावता प्रियग्रामणिकाः इत्येवं भवति न कश्चिद्विशेषो ज्ञा- ३१

पने अयमस्ति विशेषः योयं न कपीति प्रतिषेधः केरणः इति या च प्राप्तिः तस्याः प्राप्तेः

स्त्रप्रतिषेधः तेनहृस्वोनपुंसकेप्रातिपदिस्येतिभवत्येवहृस्वत्वंनभवतिनकपीतिप्रति
षेधः ५५ अतंत्रंतरवनिर्देशः अप्रधानस्तरवनिर्देशोयस्मिन्नर्थेउच्यतेतमर्थंब्रवीति
यस्मात्प्रातिपदिकाद्विधीयतेतस्येवार्थेभवतिकथंज्ञायते यदयंकिमेतत्तिङ्व्ययघा
दांबद्रव्यप्रकर्षइत्याह कथंकृत्वाज्ञापकं अनन्तरायाङ्गन्तरआस्तद्विधीयते द्रव्यप्रक
र्षादन्यत्र तस्यनसंभवति अर्थेहिचसंज्ञाःतरप्तमपश्च अद्रव्यप्रकर्षइत्युच्यमाने।
कः प्रसंगःयदुतद्रव्यप्रकर्षेस्यातां एतदाचार्यःपश्यति इमेतरवादयः स्वार्थेविधी
यंतेप्रातिपदिकार्थेतेपरतंत्राभवंति अद्रव्यप्रकर्षेत्वादामुर्भवति किमेतस्माज्ज्ञाप
नेप्रयोजनं उच्चैस्तरवडुच्चैस्तरां अद्रव्यवचोत्कृष्टतमइतिसिद्धंभवति ६८ प्रधानान्वाच
यशिष्टयोः प्रधानशिष्टेसंप्रत्ययः प्रधानंचान्वाचयश्चप्रधानान्वाचयोप्रधानंचयच्छि
ष्टमन्वाचयंचयच्छिष्टंतदुभयंभवति अत्रत्वन्वाचयव्यवस्थापकोनास्तितत्रप्रधान
शिष्टंभवति किंकारणंपुनर्नप्राप्नोतिसन्नियोगशिष्टानामन्यतरापायेउभयोरपि

भावइति किंपुनःप्रधानंकोन्वाचयः यदर्थोविध्यारम्भस्तत्प्रधानं यदन्यस्मिंस्त्विधा
नेप्यस्मिन्निदंभवतीति सोन्वाचयः कथंपुनर्ज्ञायतेअस्त्येषापरिभाषेतिलोकतःयथा
प॰भा॰ कश्चित्कंचिदाह भिक्षांचरदेवदत्तंचानयसतत्रोभयंकरोति यदितुदेवदत्तंनासा
ह॰ दयति नतदाभैक्षंनभवति शास्त्रेपिज्ञापकंयल्लिसेरीडंतोवेतिसेड्ग्रहणं कथंकृत्वा
३२ ज्ञापकं यत्रसेटिसेड्ग्रहणंनकर्तव्यंयल्लीडंतोवेतिवक्तव्यं इटएवोदात्तत्वात्सेटि
संप्रत्ययोभवतिनार्थः सेड्ग्रहणेन पश्यतित्वाचार्यःयल्लिस्त्रापंतोलिट्स्वरस्यप्र
धानशिष्टः इट्स्वरस्यान्वाचयशिष्टः तेनमावदितइत्यत्रचत्वारोभवति यत्रेदानीं
लिगान्तालिनचप्रधानान्वाचयशिष्टयोः प्रधानशिष्टमिष्टंतेनत्रयःस्वरास्तुः अनि
ष्टितेमाभवन्नितिसेड्ग्रहणंक्रियते किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं अव्ययसर्वना
म्नामकच्प्राक्टेः कस्यचदइति अत्राकच्सन्नियोगेनकस्यचदकारउच्यते। ३२
सोकंप्रत्ययोभवतियत्रककारस्यदकारोभवति तत्रैवस्यात् नतोन्यत्रनस्यात् अ

स्यां पुनः सत्यां न दोषो भवति अन्वाचयप्रधानः चकारोन्वाचयशिष्टः तेन यत्रापि कृकारस्य
दकारो नास्ति तत्राप्यके सिद्धो भवति ८२ योगविभागादिष्टसिद्धिः कथं ज्ञायते तस्य
षापरिभाषेति यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे इत्यत्र बहुवचनग्रहणं करोति कथं
कृत्वा ज्ञापकं बहुवचने तिष्यपुनर्वसवः न त्वयुक्तं यद्बहुवचनं स्यात् नार्थो बहुवा
चनग्रहणेन प्रयोजनमित्याचार्यः विभाषद्वन्द्वे इत्यत्र योगविभागोस्ति सर्वो द्वन्द्वो विभाष
येकवद्भवति तन्निवृत्त्यर्थं बहुवचनग्रहणं क्रियमाणं ज्ञापकं भवति किमेतस्य ज्ञा
पने प्रयोजनं अस्मदो द्वयोश्चेत्यत्र योगविभागः सिद्धो भवति अस्मादप्येकस्मिन् बहु
वचनं सिद्धं भवति ततश्च द्वयोरर्थयोरस्मदो बहुवचनं भवति न त्वयुक्तं चकारो वि
कल्पार्थः क्रियत इति सदोषो भवति ८२ प्रातिपदिकविधौ तदन्तविधिर्नास्ति यत्र प्रा
तिपदिकं गृहीत्वा कार्यमुच्यते तदन्तविधिर्न भवति कथं ज्ञायते यदयं मेनां तलं ल
णकारि भ्यश्चेत्यत्र अन्तग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अन्तग्रहणं न कर्तव्यं से

नालक्षणोवसिद्धं येनविधिस्तदंतस्येतिवचनात् इगिषणाः तदंतविधिनासेनोतास्तदा-
पिभवति तदत्रयदंतग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयति आलीयंयदिभाषेति किमेतस्याज्ञाप
प॰भा॰ ३३ नप्रयोजनं तत्रनडुस्यापत्यंसौत्रनाडिः तदंतविधिनापफञ्नभवति ९२ प्रकृतिग्र
हणेणिणंतस्यापिग्रहणं कथंज्ञायतेयदयंहेरचङीत्याह कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रा-
33 हेर्णंतत्वविधीयमानेतत्रकः प्रसंगोयस्मोचरायेरस्यात् पश्यतित्वाचार्यः प्रकृतिग्रह
णेणंतस्यापिग्रहणंभवतीति तस्मात्प्रतिषेधंकरोतीति अचङीति किमेतस्यापने
प्रयोजनंसुनोतेःषत्वमुच्यमानेणिजंतस्यापिभवति अभिषावयतीति ९४ संज्ञावि
धौतदंतविधिर्नास्ति यत्रसंज्ञाविधीयतेतत्रतदंतविधिर्नास्ति कथंज्ञायतेयदयंसु
प्तिङंतंपदमित्यत्रांतग्रहणंकरोति कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रांतग्रहणंनकर्तव्यं केने
दानींसुप्तिङंतंपदसंज्ञंभविष्यति तदंतविधिनासुप्तिङ्ग्रहणमियंसंज्ञाप्रारब्धासुप्तिङं ३३
तस्यभविष्यति पश्यतित्वाचार्यःसंज्ञाविधौतदंतविधिर्नास्तीति किमेतस्याज्ञाप

नेप्रयोजने तत्र समर्थोचश्च इति तत्र विशेषे तस्य घसंज्ञा तदंतविधिना तदंतस्य न भवति
गोरिति वाधाहूस्य किंच स्यात् कुमारीगौरितेत्यत्र ध्रुयेत्यनेन ह्रस्वत्वं न स्यात् अभि
धानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः अभिधानेदृष्टाः कृत्तद्धितसमासानां प्रयोगो भवति
कथं ज्ञायते यदयं प्रोक्तो यज्ञ इति कर्मग्रहणं न करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र कर्म
ग्रहणं न कर्तव्यं प्रोक्तो यज्ञकर्माणीति ब्रवीति एतदाचार्यः पश्यति यत्र नाभिधानं
ततः कृत्तद्धितसमासानामुत्पत्तिर्भवति न तेनासत्यपि कर्मग्रहणे अयं यज्ञकर्मणीव यज्ञे भ
वति तस्मात्कर्मग्रहणं न क्रियते किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजने यत्राभिधानमाश्रीयते तत्र
यं परिभाषा न वक्तव्या भवति ६९ सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवति कथं ज्ञायते यदयं
सूत्रे कश्चिद्द्वन्द्वनामैकवचनेन निपातयति गमम्दयमसचव इति किमेतस्य ज्ञापने प्र
योजने यो द्वंद्वैकवद्भावे परिगणितानां द्वंद्वरूपकवद्दृश्यते तेनैव परिभाषा वर्तते ७०
प्रतिपदविभागाद्योगविभागाद्योगविभागो गरीयान् प्रतिपदपाठात्तस्या मध्यार्थे सिद्धे

योगविभागः क्रियमाणो गुरुतरो भवति कथं ज्ञायते यदयं मेस्यलिटि रुयेरित्याह कथं
प॰भा॰ कृत्वा ज्ञापकं अवम्रहेरप्यिग्रहणं न कर्तव्यं जभेरचि नं भवति ततो ऽयं वयेश्च न भव
वृ॰ ति अचीत्येव ततो नेस्यलिटीत्येव वयेरित्येव पुनरप्यिग्रहणं न कर्तव्यं एवं सिद्धे सति य
३५ द्यपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति गुरुतरमेव भवति कथमक्रियमाणे ऽप्यिग्रहणे योगो ।
35 भवति प्रतिपदविधाना योगविभागो गरीयानिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं ४ उः
स्वो चेत्यत्र योगविभागेन स्वो से उ इति स्वाग्रहणं प्रत्याख्यातं तद्गुरु भवति तस्मात्स्मा म्हृदि
ति स्वाग्रहणमेव क्रियते ५८ समासान्तविधिरनित्यः ये समासान्तविधीयन्ते ते न ने सर्व
कालं भवति कथं ज्ञायते यदयं राजशब्दं प्रतेरंश्वादिषु पठति इदमेंश्वादिषु पाठ प्र
योजनं प्रतेरंश्वादयस्ते तोदात्तं यथा स्यादिति प्रतिराज इति कथं कृत्वा ज्ञापकं ।
अत्रांश्वादिषु पाठो ऽनर्थकः अयं राजाहः सखिभ्यष्टजिति विधीयते तत्र चटोदन्तोदात्त ३५
त्वं सिद्धं नार्थः पाठेनेति तत्राचार्यः पश्यति अनित्यः समासान्त इति तस्मात्पाठं तो दा

नार्थं क्रियते किमेतस्माज्ज्ञाप्यते प्रयोजनं शाना ---- उपसर्गादयनः समासान्तो न भवति
९९ अनित्यमागमशासनं य ड्रुमेऽटि किन्ति तस्यागमाः शास्त्रे शिष्यन्ते नित्याः न सर्वका
लमेव भवंति कथं ज्ञायते यदयं ध्याक्रोश इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं एतत्त्त्रं श्येनुशि
तिवत्कव्यं नुडागमेनापि सिद्धं भवति ततश्चेयमस्ति परिभाषा अनित्यमागमशासन
मिति पचानः इत्यपि भवति पचमान इति प्राप्ते आने मुगागम न भवति आगमस्यानित्या
त्वात् ७१ शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति न यथा लोलूयतेरचि परतः लो
लूय इति स्थिते यकारस्य यङोऽचि चेति लुक् प्राप्नोति आर्धधातुके चातो लोप इति लो
पः किमत्र कर्तव्यं परत्वादतो लोप इति नित्यश्चायं यङो लुक् प्राक् कथं नित्यः यङ्लु
कि कृतेऽतो लोपः प्राप्नोति अकृतेपि अतो लोपो यात्त्वनित्यः नहि यङः सर्वस्य लुकि कृ
तेऽतो लोपः अनित्यो यङ्लुक् कथं शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति कथं
मनित्यः उप ---- इष्यते यङ्लुकि कृतेऽतो लोपे कृते चकस्य कृते सा च सपतदत्र श

ह्यांतरं अत्र परत्वादतोलोपो भवति तस्मिन्कृते पश्चादवशिष्टस्य लुक् तेन न यातल्लोपा
न्नार्धधातुके इत्यनेनापि योगः अतोलोपस्य स्थानित्वाद्गुणो न भवति लोलुवः पोपुवः
प. भा. वृ. ३५ ॥२॥ लङ्गुणांतरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः तद्यथा पापचते इति स्थिते तत्र द्विर्वचनं प्राप्नोति
अतोलोपश्च परत्वादतोलोपः नित्यत्वाद्द्विर्वचनं कथं द्विर्वचने चातोलोपो भवति न
त्वातोलोपे कृते द्विर्वचनं न प्राप्नोति कथमनेन त्वात् उच्यते द्विर्वचनमप्यनित्यं कथं द्वि
र्वचने चीति स्थानिवद्भावात् उच्यते अत्यन्तं लङ्गुणान्तद्विर्वचनं नित्यं क्रियते द्विर्वचने
चीत्यनेन कृते यत्तस्मिंल्लङ्गुणाद्द्विर्वचनस्य प्राप्तिरस्ति अत एतल्लङ्गुणांतरं भवति य
त्तु लङ्गुणांतरेण प्राप्नोति विधिरनित्यो भवति तस्मादातोलोपस्तावद्भवति पश्चा
द्द्विर्वचनं एवं पापचतः पापुरिति सिद्धं भवति ॥२॥ असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे कथं ज्ञा
यते यदयं वाहऊठं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्रोपान्नवक्तव्यः वाहः सम्प्रसारणा ३५
मित्येव सिद्धं प्रष्ठ उह वाह् अस् इति स्थिते योसाव प्रत्ययऊठोगुणं तस्मिन्प्रत्ययेलङ्गुणो

नह्यंगंतलक्षणंपयस्येतिगुणोत्कमोबहिरंगेवीतिसिद्धं पुष्टोह्यःपश्येतिपवंसिद्धे सतियद
येहञ्ज्यर्थेवाह्णकूटेशास्तितज्ज्ञापयतिभाषेतितेनबहिरंगलक्षणस्यगुणस्यासिद्धत्वादं
तरंगलक्षणणोवृद्धिर्नस्यात् नचएवनमाश्रित्यवृद्धिः बाह्याश्रयत्वाद्बहिरंगोगु
णः किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं ग्रामणिकुलमित्यासिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणात्त
द्धःनभवति अत्रापिनपुंसकमाश्रित्यह्रस्वत्वंतद्बाह्याश्रयंभवति बहिरंगह्रस्व
माश्रित्यतुक्सवर्णत्वादंतरंगं ०३ नाजानंतर्येबहिष्ट्वप्रकृतिभिः अचामानंत
र्येलक्षणोक्तंतेनबहिर्बहिरंगपरिभाषानावतरति कथंज्ञायतेयदयंषत्वकरोसि
द्धइतितुगिवछ्वेप्रत्येकादेशस्यासिद्धत्वंशास्ति अत्राभिप्रायइतिस्थितेएकादेशं
शास्तितत्रतुक्चपरत्वान्नित्यत्वाच्च एकादेशहृतेतुकूदीर्घत्वान्नप्राप्नोति नत्वाने
नैकादेशस्यासिद्धत्वात्क्रियतेषत्वतुकरोसिद्धइति एतस्यानयापरिभाषयासिद्धा
ति कथंयावद्उपसर्गावाश्रित्यैकादेशःवर्णमाश्रित्यतुक्वर्णत्वादंतरंगतरस्तुक्भव

ति तत्रासिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्यांतरंगलक्षणात्वाभविष्यति नार्थस्तद्विधिंप्रतिसि
द्धवचनेनएवंसिद्धेसतियदसिद्धत्वंतद्विधौब्रवीतितज्ज्ञापयत्याचार्यः आल्लीयेपरि
प·भा· भाषेति अत्त्यनंतरेआश्रीयमाणेऽङ्गेयंपरिभाषानभवति इहचाजनंतरआश्रीयते
वृ· एकादेशेक्रियमाणेबहिष्ठ्रकुल्लक्षणमिः किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं अद्यद्यरिति त
३६ त्रोटोबहिष्ठ्रकुल्लक्षणस्यासिद्धत्वादिकोयणाचीतियणादेशःसिद्धोभवति ७४ स
36
कृत्कृतोविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेव कथंज्ञायतेयदयंतनादिकृञ्भ्यउरि
तिपृथक्कृञ्ग्रहणंतनादिकार्यंकृञोमाभूदिति किंपुनस्तनादिकार्यंयत्कृञोन
भवेदिति अतदाम्नापदेशवनतिनतोह्यादीनामितिलोपोमाभूदितिदेवदत्ताः किं
कृताः नैवकृञोस्तनादिकोस्ति इदंतर्हितनादिभ्यस्तथासोरितिलकृसिचामाभू
दिति किंचस्यात्विभाषालकृप्रसज्येतनेनतदस्तिज्ञापकं अस्तत्यत्रतनादिकार्यंल ३६
ग्विभाषयायदातविभाषातदाहृस्वादंगालोपोभविष्यति अकृतेतिसिद्धं एवंसिद्धे सम

यत्करोतिः ष्टयगुरुद्गांकरोतितज्ज्ञापयतिसकृद्गतौविप्रतिषेधेयःपुनर्नभवतिइति बा।
धितंवासकृद्यन्नहुगापितन्नमिति तेनतेनादिभ्यस्तथासोगरित्येनेनबाधितेहृस्वादंगादि
तिलोपःपुनर्नस्यात् अथवाविप्रतिषेधेपरमित्यनेननियमः क्रियतेविप्रतिषेधेपर
मेवभवति तेनगतेविप्रतिषेधेपुनर्यत्प्राप्नोतितन्नभवति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोज
नं हृकुरोाइत्यज्ञापितेचोक्तैरितिक्तौत्वेनबाधितत्वाद्धुत्त्वमसङ्गेतिषत्वेनभवति ७५
पुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धं विप्रतिषेधेकृतेयदिपुनरपिकिंचित्प्राप्नोति तदपिभव
ति किंपुनस्तद्युच्यते विप्रतिषेधेपरमित्यनेनयदेतावत्क्रियते यन्नावत्परंतन्नावत्क्रि।
यतेयदपिपूर्वमपिप्राप्नोति तदपिभवतितद्यथा पाघ्रातस्सइतिद्विर्वचनेप्राप्नोति।
आलोपश्चनित्यत्वात्परत्वाद्विप्रतिषेधेपरमित्यनेनलोपआदौक्रियतेइतिपुनःप्रसंग
विज्ञानाद्विर्वचनमपिभवति एवंपुनःप्रसंगविज्ञानात्पश्चाद्विर्वचनंभवतियपस्तुःसि
द्धं ७६ अपवादविषयेप्युत्सर्गसमावेशः कथंज्ञायतेयदयंशेषविभाषतिशेषग्र

हणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र शेषग्रहणमनर्थकं अन्तरेणापि शेषवचनेन गा
प॰भा॰ दादिभ्योऽन्यस्मिन्नविशेषे कार्यं विज्ञायते यत्तच्छेषग्रहणं क्रियते गादादिषु नेर्णत्व
इ॰ विभाषया माभूदिति तेन गादादिषु पूर्वेणैव णत्वविधिर्भविष्यति अन्येषु च गादादिभ्यो
३८ योऽन्यस्मिन्निति विभाषाविधिर्भविष्यति एवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तज्ज्ञापय
ति अपवादविषयेऽप्युत्सर्गसमावेशः ततश्च गदादिषु परेष्वपि परेषु स्यादियं
विभाषा तस्माच्छेषवचनं किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं प्रदीयतां दाशरथाय मैथि।
लीति णत्वापवादविषयेऽपि सिद्धो भवति ७७ न विकरणस्वरो लसार्वधातुक
स्वरं बाधते कथं ज्ञायते यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानिघातं शा
स्ति तज्ज्ञापयति भवतीयं परिभाषेति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं चिनुते क्रीणी
ते इत्यत्र विकरणस्वराल्लसार्वधातुकस्वरः सिद्धो भवति ७८ समुदायेषु वृत्ताः शब्दा ३८
ह्यवयवेष्वपि वर्तन्ते कथं ज्ञायते लोकतः तद्यथा लोके तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमि राम

ति शास्त्रेपि ज्ञापकं यदयं वेरस्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं
रहस्यायावर इति यो मा यो रुन्कारो लुप्यते लोप इति तस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधः शि
ष्टः अकारो लोपो मा भूदिति आर्धधातुके चिन्त्यमिति अकारो लोपो विधीयते त
त्र कः प्रसंगो यदुत यङोऽवयवे विलोपः स्यात् रहयङः समुदितस्यार्धधातुकमस्ये
यङोऽवयवः आर्धधातुके नैवाकारलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावप्रतिषेधेन एवं सि
द्धे सति यद्वेरस्थानिवद्भावप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दाः अ
वयवेष्वपि वर्तन्ते इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नयातु लोप आर्धधातुक इत्यत्र या
त्ववयवलोपे कृते गुणवृद्धिप्रतिषेधः सिद्धो भवति ७९ प्रहाति वदनकरणं भव
ति कथं ज्ञायते यदयं ह्रस्वे येदीर्घादिति दीतग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र
दीर्घग्रहणं न कर्तव्यं निर्देशादेव ह्रस्व इति दीर्घादिति गम्यते कथं दीर्घस्येय ज्ञादे
शो विधीयते यदि हि कृत्स्नं स्यात् हो रिति ब्रूयात् नैतदस्ति यच्चेवान्नाप्रामा।

स्तद्व्युत्पत्तिः एवं सियङादेशो प्राप्तः स्यात् कथं स प्राप्तः स्वव्युत्पत्तिः अर्थवत्प्रातिपदि
कमधातुकं अर्थे च धातुस्तस्माद्धातुत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकात्स्वादयः।
प॰भा॰ तेनात्र प्राप्तस्वव्युत्पत्तिः इयङादेशो न भवति न चेद्भवतिनिर्देशादेव द्वियइति सिद्धं।
वृ॰ नोर्थ्यादीर्घवचनेन एतत्यरपत्याचार्यः प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति ततो धातोरेत
३८ दनुकरणं भवति धातुवदेवमत्र स्वव्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति यद्येवं ना प्राप्नास्वव्युत्पत्तिरिय
ङादेशोप्य प्राप्तः स्यात् तस्माद्दीर्घवचनं कर्तव्यं किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं इह।
कश्चिद्द्वि पचत्विदाह तत्प्रकृति वदनुकरणं भवति पदद्वयात्सिद्धा भवति तेनतिङ॰
तिङ्वति निघातः सर्वस्य संबंध स्यातिङ॰ तस्य च पदसंज्ञा एका तत्र पदादिति नश।
क्यतेवक्तुं तस्यात्समुदायपदत्वमेतेन भवति तस्माद्दयं यत्नइति ८॰ अव्ययत्प्रगु ३८
णासंदेहे नपुंसकलिंगं प्रयुज्यते कथं ज्ञायते यदयं अर्थे नपुंसकमिति नपुंसक राम
ग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र हि अर्थमिति नपुंसकादेव नपुंसकं सि

इं तज्ज्ञापयति अव्यक्ते गुणसंदेहे स्त्रीनपुंसकेऽपि नपुंसकत्वं नपुंसकलिंगं प्रयु
ज्यते तेन पुंल्लिंगेऽपि स्यात्समासः तस्मान्नपुंसकग्रहणं किमेतस्याज्ञापने प्रयोज
नं किं ज्ञातमिति निर्देशः सिद्धो भवति इयं चैव हि जायते प्रायेणास्त्रीपुमान्वाश्र
यचोच्यते किं ज्ञातमिति ८२ अवयवालापि नामतो लोपो नास्ति कथं ज्ञायते य
दयं नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृतीति त्वयीयं प्रति नलोपस्यासिद्धत्वं शास्ति
कथं कृत्वा ज्ञापकं वृत्रहन्त्यामित्यत्र नलोपे कृते पश्चादतो लोपः प्राप्नोति तस्मिन्कृ-
ते नैव नकु प्राप्नोति कथं कृत्वा ह्रस्वेऽपि न तदा न प्रकाशने वक्ते तस्मात्तार्थं नलोपस्या-
सिद्धत्वेन तद्यस्मात्तुग्विधिं प्रति नलोपस्यासिद्धत्वं शास्ति तज्ज्ञापयति अस्लीयं परि
भाषेति किमेतस्याज्ञापकं प्रयोजनं राजीयति राजायते इत्येवमादयः सिद्धा भव-
ति ८२ अंतरंगविधेः प्रतिपादविधिर्बलीयान्कथं ज्ञायते पिविकृणोर्व्यार चेति
नमनुषंगयोग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं पिविकृण्वोरचेति वक्तव्य एवम्

असमानेअत्वेकृतेपश्चान्नमनुषज्येत तत्रमिदेचोऽन्त्यात्पर इतिवचनादस्यानेननुमः
श्रवणंप्राप्नोति इदमिहसंप्रधार्यंतांक्रियतामत्वमित्यंतरंगोनं अंतरंगत्वान्नुमि।
प.भा.वृ. कृतेपश्चादत्वेभविष्यति कथमंतरंगोनुं प्रकृत्याश्रयात् कथंनेवियोयातीतिपदे
शावचनंकर्तव्यं यावत्पदेशावस्थायासेवेदितोनुंभवति तेनायमंतरंगः एवंतर्हि
३९ प्रतिपदंविधिविकरणोत्वमनुच्यते नसामान्यविहितःसामान्येदितोनुंविधीयते।
39 तत्रप्रतिपदविधानात् अथैकृतेअनिष्टेदेशेनुमःश्रवणंप्रसज्येततस्मान्नमनुषं
गयोग्रहणंक्रियते किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं अंतरंगंप्रतिपदंचप्राप्नोति तत्रप्रति
पदंबलीयोभवति ८२ यात्प्रातिपदिकादनुबंधप्रातिपदिकेबलीयः कथंज्ञाय
तेयदनेननहृह्यन्तर्भ्यं इतिचतुर्ग्रहणंभवति अश्वचतुर्ग्रहणंकर्तव्यं यदिनक्रियते ३९
कथंचतुर्भ्यःसंप्रत्ययोभवतिहलादीश्चतुरःपठित्वातेहलकरणंकरिष्यामः नकर्त एम
व्यंक्रियतेएवन्यासे कृतसामर्थ्येहस्ययानदपिपरीक्ष्यते कृयेरपीहप्रतिषेधःप्राप्नो

ति इष्यते च हृस्वेनापि चत्वारि यश इति तदेतदंतरेण चतुर्ग्रहणं चतुर्भ्यश्चेट् प्रतिषेधो
भविष्यति नार्थः चतुर्ग्रहणेन नैतद्धलन्तकरणं हलादिपरिमाणार्थं किं तर्हि घनादि
परिमाणार्थं कथमस्मिन्नसति चतुर्ग्रहणे एतच्छक्यं तेन केवलं हलन्तकरणं हलादिपा-
रिमाणार्थमिति क्रियमाणेऽपि चतुर्ग्रहणे नेतरस्य विशिष्टो भवति प्रतिषेधो वेति न
हलादिपरिमाणार्थमेव स्यात् घनादिपरिमाणार्थमेव एवमपि चतुर्ग्रहणं न कर्तव्यं
कथं घनादिभिर्हलादीन् विशेषयिष्यामः घनादीरन्ता ये हलादयस्तेभ्यो हञ् इति।
इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञाप्रत्ययोः स्यदास्यति इति स्थितेन हलन्तात् चतुर्भ्य इति इट् प्रतिषे
धोऽस्ति कृदितो वेति च तद्वादित इति कृदन्तं वयः प्रतिपादकार्थं न हलन्त इति धातुप्रा
तिपदिकं अन्नन्तं यत्प्रातिपदिके बलीय इति कृत्वा वेट् प्राप्नोति चतुर्ग्रहणसामर्थ्या
त् धातुप्रातिपदं भवति नतो ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषेति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं
हविमा क्रिया इति सिद्धं भवति धातुप्रतिपदविहितः कृत्जः शचेत्यन्तं यत्प्रतिप

प॰भा॰
द्वि॰
४॰

देकत्वं न शब्देन बाध्यते ८४ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः कथं ज्ञायते यदयं गोत्रादेक
वदित्याह कथं हि कृत्वा ज्ञापकं गोत्रान्तस्येदं वदिति वक्तव्ये तेन तस्येदमिति यो विहितः
स भविष्यति कस्य तस्येदमिति विहितः एकवदेव एवं सिद्धे सति यदयं गोत्रादेकव ।
दित्याह तज्ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषेति तेन तस्येदमिति सामान्येन शब्देन गृह्यते न
ष्ठान्तेनैव स्यात् तस्मादेकवचनमिति ८५ द्विबहुत्वे स्वबहुत्वं भवति कथं पुनर्ज्ञाय
तेऽस्तीयं परिभाषा वि[illegible]द्यते इति उच्यते यदयं पेषंवाहनवासःसु चेति पिशब्दे उदक
शब्दस्य उदभावं शास्ति कथं कृत्वा न वक्तव्यं उच्यते पूर्वसूत्रे राशिसिद्धत्वात् उदकस्योदः
संज्ञायामिति संज्ञायामुदकपिर्भविष्यति एवं सिद्धे यद्द्वितीयसूत्रे पेषंवाहनवासःसु
चेति उदकस्योदभावं शास्ति तज्ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषा द्विबहुत्वे स्वबहुत्वं भवति । ४॰
किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनं यत्र कृत्स्नं तन्न कश्चिद्भवत्यपि यत्र तत्र प्रकाशि ।
काविदकादिति प्रत्ययस्याहर्वस्यानश्चाप्यमपरति एवमायन्यदपि विस्रष्टव्यं योज । राम
न

यितव्यं ८८ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं कृदन्तस्य शब्दस्य ग्रहणे गतिपूर्वस्य
कारकपूर्वस्य च ग्रहणं भवति कथं गम्यते इयं परिभाषास्तीति यदयं व्याक्रोशीत्यत्रे
कर्मव्यतिहार इत्याह कथं कृत्वा एतज्ज्ञापकं भवति एतत्किल सूत्रेन वक्तव्यं नन्व
चानुपदिश्यमाने सिद्धो स्यात् नद्याभ्यां पदं लाभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैजिति न दोषः खं
गादिकादादिह यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति ननु यान्तादिरेवांगं व्याङः
नांगसंज्ञा तस्मात्कर्मव्यतिहारे इति वक्तव्यं यद्गृहीतं तज्ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषेति
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं प्रयायिणो प्रयापि
णः माषवापाणीति व्रीहिवापाणीति प्रातिपदिकान्तनेविभक्तिषु चेति णत्वं सिद्धं
भवतीति सिद्धं इति श्रीव्याडीयपरिभाषावृत्तिः समाप्तः । ओं लोकोपचाराद्ग्रहणा
सिद्धिः अर्थवदितरयोरर्थवतो ग्रहणं गौणमुख्ययोर्मुख्यस्य दूरान्तिकयोरन्तिक
स्य नियतव्यभिचारिणोर्नियतस्य कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्य सामान्यविशे

षात्कयोर्विशेषात्केर्वि प्रतीतावनंतरंगत्वात् सहचरितेतरयोरात्मस्येचैवं लिंगांतरविशि
ष्टस्यापि प्रातिपदिकस्य यत्नसिद्धिकोयमिति ग्राः प्रत्ययात् नत्वनंतरंग्रहणोसंख्यातस्य
प·भा· त्रयप्राधान्यात् अनंतरेणविशेषपरिग्रहेविशेषार्थत्वात्तस्य ढामग्रहणेतुविशेषाव्या
वृ· ८१ प्तेर्न्याय्यात् तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेमध्यपातात् एकदेशविकृतमनन्यवत्
त्वाभिज्ञानात् नस्वनिमित्तापघातीविधिःकृतघ्नत्वभयात् तथापिकश्चित्कृतघ्ना।
त्वदर्शनात् निमित्ताभावेनैमित्तिकाभावोहेत्वभावात् सन्नियोगाभावेसन्नियतान्य
स्यसामग्रीविगुणाणात् स्थानिवदादेशस्तदर्थाभिधानात् नवर्णादेशोनर्थकत्वात् ।
स्थानेनंतरतमःप्रतिवस्तुत्वादादेशस्य प्रधानेकार्यासातथाश्लेषः गुणाभूतेपिक्वाचि।
त्प्राप्तेर्न्यायात् आद्यंतवदेकस्मिन्प्राधान्यात् परनिमित्तकआदेशोनिमित्तवत्तज्जाति ८१
तत्वात् क्विबंतोयातत्वमजहात्यविकारात् लिंगत्वंचप्रतिपद्यतेसिद्धार्थत्वात् राम
कृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतिसिद्धवद्भावात् क्रियावस्थस्याद्यादिवेयमर्थ्यात् सर्वथा

नुरुपसर्गेणायकृत्वेनपश्चात्सायनेनन्तर्वर्तित्वादुपसर्गेणासिद्धविशेषकत्वादुपसर्गस्या
पदान्तरत्वात्तदरसमागमशासनाच्च छंदसि पूर्वत्वाद्व्यवधानात् व्यवहितस्य चागम
हेतुत्वात् उत्सर्गापवादभावोन्यशास्त्रविधिभिस्तुल्यः सामान्योक्तो विधिः सावका
शोविशेषोक्तेन नियतविषयो बाध्यते इतरेतरपरिहारेणासावकाशेन तुल्यबलात
योरेकत्रप्राप्तविरोधो विप्रतिषेधः तेषां परो बलवान् निशिष्टत्वात् पूर्वोपिकश्चि
दिति प्राप्तमार्गे पुनःप्रसङ्गादपवादाश्च नेनवातिथीन्यायेनेसन्निकर्षात् मध्येपवादाः
पूर्वान्तर्भूतत्वान्नोत्तरानन्तरत्वात् उभयेपिनयायनेन सावकाशविप्रतिषेधादितरे
बाध्यते नबहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य हेतुत्वाभिचारात् बहिरङ्गेनवमोकृत्वेसमयः कृतः प्रम
यत्वात् नित्यान्तरङ्गो बलिनावितराभ्यां नित्यादन्तरङ्गः प्रायस्यात् प्रतिपदिकोक्तस्त
नेकविषयत्वात् आदेशादागमोवयवत्वात् अनुसारो लोपः सोन्यतो बलीयान्याग
भावत्वात् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीकारसंबंधस्यवाक्यान्तरङ्गत्वात्
स्वरः सवर्णस्य ग्राहकोजात्यर्थत्वात् उकारेणाभिन्नकालव्यवच्छेदो व्यापारार्थत्वात्

प॰भा॰ सू॰ ५२

विनापितत्कारं क्वचिद्वृत्तिपरत्वात् अनन्यार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे स्वरवचनादर्थस्य तेषां।
लिङ्गवचनातिक्रमोपिशब्दभेदात् अर्थधर्मत्वेपि लिंसंख्ययोः शब्दधर्मत्वं चोभयथा दर्श
नात् अर्थाविच्छातिन्याहृत्तेरेव प्रवृत्तिः अर्थगत्यर्थो हि शब्दः गतिकारकोपपदानां कृद्भिः
सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः कृदर्थेनैव सामर्थ्यात् तिङ्कृदुक्ते कारके सप्तमामन्त्यग्निर
न्यपेयोगात् नविपर्ययमित्थं कृतः प्राधान्यात् गुणक्रियानन्वेयः प्रधानक्रियोक्तस्य कृत्व
मिहितालिङ्गकालमनुवर्तते विशेषणत्वात् सजातीयापेक्षमात्रैकवचनं स्वरव्यञ्जा।
नानां जात्यासन्निकर्षात् उदात्तादिविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भागित्वात् नैकपदे वि
रम्योच्चारः पदस्यार्थे संकेतग्रहणात् ज्ञापकादर्थसिद्धिरनुमानप्रामाण्यात् संस्का।
रयोगसाधने स्वेच्छे लोके वेदवत्पदैरभिहितानामर्थानामर्थानामपेक्षासन्निधियोग्य
ताभिः परिभाषाधिकारसंसर्गेणावाक्यमहावाक्यसिद्धिः तद्धितविभक्तिवचनपरि।
णामः ७२ ॥ इतिपरिभाषासूत्राणिसमाप्तानिशुभायोवोभवेत्ततः ॥ ॥ ॥ ५२
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ शुभमस्तुसर्वजगताम् ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ राम

प-४२